

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Στά προηγούμενα κεφάλαια επιχειρήσαμε νά δείξουμε άφενός ότι οί άρχαῖοι τραγικοί πράγματι εἶχαν τήν τάση πού ἐπισήμανε πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης, νά περιορίζουν τή δράση τοῦ ἔργου σέ μία καί μόνο ἡμέρα —ἐξαιροῦνται ὁ Ἀγαμέμνων καί οἱ Εὐμενίδες— καί ἀφετέρου ότι ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος κατά κανόνα ἀποτελοῦσε τήν κορυφαία ἀπόληξη μιᾶς κρίσης ἢ μιᾶς κατάστασης πού διαρκοῦσε κάποιο χρονικό διάστημα. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ περιορισμός στήν κρίσιμη ἡμέρα ὁ ποιητής ἔπρεπε νά ἐπινοήσῃ τρόπους, ὥστε νά ἐξοικονομηθεῖ ὁ ἀπαραίτητος χρόνος γιά τίς μετακινήσεις τῶν προσώπων τοῦ δράματος στόν ἐξωσκηνικό χῶρο. Ἐτσι, δέν εἶναι συμπτωματικό τό γεγονόςός ότι πολλά δράματα ἀρχίζουν μέ ἀφίξεις ἀπό κάποιον μακρινό ἐξωσκηνικό χῶρο. Συγκεντρώνω τίς σχετικές περιπτώσεις:

I Αἰσχύλος: 1) Ἀφιξη τῶν Δαναΐδων στό Ἄργος (Ἰκέτιδες).

2) Ἀφιξη τοῦ Ὀρέστη στό Ἄργος (Χοηφόρες).

3) Ἀφιξη τοῦ Ὀρέστη στούς Δελφούς (Εὐμενίδες).

4) Ἀφιξη τοῦ Προμηθέα καί τῶν δεσμοφυλάκων του στή Σκυθία (Προμηθέας).

II Σοφοκλῆς: 1) Ἀφιξη τοῦ Ὀρέστη στό Ἄργος (Ἡλέκτρα).

2) Ἀφιξη τοῦ Ὀδυσσεά καί τοῦ Νεοπτόλεμου στή Λῆμνο (Φιλοκτήτης).

3) Ἀφιξη τοῦ Οἰδίποδα στόν Κολωνό (ΟΚ).

4) Ἀφιξη τοῦ Κρέοντα στή Θήβα (ΟΤ).

III Εὐριπίδης: 1) Ἀφιξη τοῦ Ἰόλαου μέ τά παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ καί τήν Ἀλκμήνη στόν Μαραθῶνα (Ἡρακλεῦδες)¹.

2) Ἀφιξη τοῦ Ὀρέστη στό Ἄργος (Ἡλέκτρα).

3) Ἀφιξη τοῦ Ὀρέστη στήν Ταυρίδα (ΙΤ).

4) Ἀφιξη τοῦ Εὐρύτου καί τῆς Κρέουσας στούς Δελφούς (Ἴων)².

5) Ἀφιξη τῶν ἀργείων μητέρων στήν Ἐλευσίνα (Ἰκέτιδες).

6) Ἀφιξη τοῦ Τεύκρου στήν Αἴγυπτο (Ἐλένη)³.

7) Ἀφιξη τοῦ Μενέλαου στό Ἄργος (Ὀρέστης)⁴.

8) Ἀφιξη τοῦ Πολυνείκη στή Θήβα (Φοῖνισσες).

Ὅχι ὅμως μόνο στήν ἀρχή τοῦ ἔργου ἀλλά καί κατά τή διάρκειά του φτάνουν πρόσωπα ἀπό μακρινούς ἐξωσκηνικούς χώρους: ὁ Εὐρύτου στούς

Πέρσες⁵, ὁ Τεῦκρος στόν Αἴαντα, ὁ Λίχας στίς Τραχύνιες, ἡ Ἴσμήνη, ὁ Κρέων καί ὁ Πολυνείκης στόν Οἰκ, ὁ Αἰγέας στή Μήδεια, ὁ Θησέας στόν Ἰππόλυτο, ἡ Εὐάδνη στίς Ἰκέτιδες, ὁ Ἡρακλῆς στήν ὁμώνυμη τραγωδία, ὁ Ὀρέστης στήν Ἀνδρομάχη, ὁ Μενέλαος στήν Ἑλένη, ὁ Πενθέας στίς Βάκχες⁶, ἡ Ἰφιγένεια στήν ΙΑ καί ὁ Ρῆσος στήν ὁμώνυμη τραγωδία. Στήν Ἀνδρομάχη ὁ Μενέλαος βρίσκεται ἤδη στή Φθία, γιά νά βοηθήσει τήν Ἑρμιόνη στήν ἐκτέλεση τοῦ ἐκδικητικοῦ της σχεδίου ἐναντίον τῆς ἀντιζήλου της (40-2).

Ἄν ἓνα πρόσωπο ἐκτελεῖ κάποια ἀποστολή σέ μακρινό ἐξωσκηνικό χῶρο, τότε ἡ ἀποστολή τοποθετεῖται σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος", καί τό πρόσωπο ἀναμένεται νά ἐπιστρέψει. Ἔτσι στόν Οἰκ ὁ Κρέων, σύμφωνα μέ τούς χρονικούς ὑπολογισμούς τοῦ Οἰδίποδα, θά ἔπρεπε νά εἶχε ἐπιστρέψει ἀπό τούς Δελφούς (73-5). Πράγματι, ὁ Κρέων θά ἐμφανιστεῖ μετά ἀπό λίγους στίχους (στόν στίχο 78 ἀναγγέλλεται ἡ ἄφιξή του) μεταφέροντας τήν ἀπάντηση τοῦ Ἀπόλλωνα γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ λοιμοῦ πού ἐνέσκηψε στή Θήβα.

Καί στούς Ἑπτὰ ἡ ἀποστολή κατασκόπων στό ἐχθρικό στρατόπεδο γίνεται πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ ἔργου, καί ὁ ἀναμενόμενος κατάσκοπος ἐμφανίζεται στόν στίχο 39. Ἡ διαφορά ἀπό τό ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ ἐγκοιταί στό γεγονός ὅτι ἡ ἀπόσταση πού πρέπει νά διανυθεῖ δέν εἶναι μεγάλη -ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἡ ἐκ νέου ἀποστολή του καί ἡ ἐπανεμφάνισή του κατά τή διάρκεια τοῦ δράματος- καί ὅτι κατά τήν εἴσοδο τοῦ κατασκόπου ἐπὶ σκηνῆς βρίσκεται μόνο ὁ ἐνδιαφερόμενος ἥρωας⁷.

Στίς Φοίνισσες ἡ πρόσκληση τοῦ Πολυνείκη τοποθετεῖται σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος". Ἔτσι, ἡ Ἰοκάστη μπορεῖ νά ἀναγγεῖλει τήν ἐπικείμενη ἄφιξη τοῦ γιοῦ της (83): ἤξειν δ' ὁ πεμφθεὶς φησιν αὐτόν ἄγγελος (πρβ. 170). Ἀντίθετα, στίς Ἰκέτιδες τοῦ Εὐριπίδη ὁ κήρυκας πού πηγαίνει στήν Ἀθήνα γιά νά εἰδοποιήσῃ τόν Θησέα καί πού ἐπίσης ἔχει ξεκινήσει σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος" δέν ἐκτελεῖ τελικά τήν ἀποστολή του⁸. Πραγματικά, ὁ Θησέας ἐμφανίζεται ἀμέσως μετά τό ἱκετευτικό ἄσμα τοῦ χοροῦ, ἀλλά δέν ὑπαινίσσεται ὅτι ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση (πρβ. π.χ. Χοηφόρες 838, Μήδεια 866, Ἑκάβη 965-7) οὔτε φαίνεται νά εἶναι ἐνημερωμένος γιά τὰ γεγονότα τῆς Ἑλευσίνας (πρβ. 92 ἔα). Ἡ ἄφιξή του ὀφείλεται προφανῶς σέ ἄλλα αἷτια: ἔχει ἀνησυχήσει γιά τή μεγάλη ἀργοπορία τῆς μητέρας του (89-91)⁹.

Τό θέμα τῆς ἄφιξης ἐνός προσώπου ἀπὸ μακρινό ἐξωσκηνικό χῶρο παρουσιάζει στά δράματα ἱκεσίας μιά ἰδιαιτερότητα πού θά ἄξιζε νά ἐπισημανθεῖ στό σημεῖο αὐτό: ὁ διώκτης φτάνει στόν χῶρο ἱκεσίας

λίγο μετά τόν διωκόμενο. Αυτό στίς 'Ικέτιδες τοῦ Αἰσχύλου εἶναι φυσικό, γιατί οἱ Αἰγύπτιοι καταδιώκουν στήν κυριολεξία τίς Δαναΐδες καί, ἐπομένως, εἶναι εὐλογο νά φτάσουν στό "Αργός λίγο μετά τήν ἄφιξη τῶν θυμάτων τους (πρβ. 29 κέ.). Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν καταδίωξη τοῦ 'Ορέστη ἀπό τίς 'Ερινύες στίς Εὐμενίδες. 'Εντελῶς διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στούς 'Ηρακλεΐδες. Μόλις φτάνει ὁ 'Ιόλαος στόν Μαραθώνα ζητώντας νά ἐξασφαλίσει γιά τά παιδιά τοῦ 'Ηρακλῆ τό ἄσυλο πού τοῦ ἀρνήθηκαν ἄλλες πόλεις καί πρίν ἐμφανιστεῖ ὁ χορός ἢ κάποιο ἄλλο πρόσωπο (πρβ. τόν ἀνώνυμο ξένο στόν OK), ἐμφανίζεται ὁ κήρυκας τοῦ Εὐρύσθεα, ὁ ὁποῖος θά ἀπαιτήσῃ τήν ἀποπομπή τῶν ἱκετῶν. Τό ἴδιο συμβαίνει καί στίς 'Ικέτιδες, ὅπου ὁμως ὁ Θηβαῖος κήρυκας φτάνει στήν 'Αθήνα μετά τήν ἀποδοχή τοῦ αἰτήματος τῶν ἀργείων μητέρων ἀπό τόν Θησέα. 'Η ἄφιξη τοῦ ἐκπρόσωπου τῶν καταπιεστῶν ματαιώνει τήν ἔξοδο τοῦ ἀθηναίου κήρυκα (381-4) καί ἔτσι ἐξοικονομεῖται χρόνος¹⁰. Γιά τόν ἴδιο λόγο καί στήν 'Ανδρομάχη ἡ προσπάθεια τοῦ Πηλέα νά εἰδοποιήσῃ τόν Νεοπτόλεμο γιά τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ ζωή του στούς Δελφούς (1066-9) ματαιώνεται, ὅταν ἐμφανίζεται ὁ ἄγγελος πού συνοδεύει τό πτώμα τοῦ ἥρωα. 'Ενῶ ὁμως στήν 'Ανδρομάχη ἡ δολοφονία τοῦ Νεοπτόλεμου ἔχει σχεδιαστεῖ ἀπό τόν 'Ορέστη καί ἔχει ἐκτελεστεῖ ἀπό τούς κατοίκους τῶν Δελφῶν σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος", στά δράματα ἱεσίας πού προαναφέρθηκαν παραμένει ἄγνωστο καί ἀνεξηγήτο πῶς καί πότε οἱ διῶκτες πληροφορήθηκαν τό νέο καταφύγιο τῶν ἱκετῶν. 'Ο ποιητής ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τή δημιουργία ἐπικίνδυνων καταστάσεων, ἀπό τίς ὁποῖες σώζονται οἱ ἱκέτες χάρις στήν ἀποφασιστική παρέμβαση τῆς 'Αθῆνας παρά γιά τήν αἰτιολόγηση τῆς ἄφιξης τοῦ ἐκπρόσωπου τῶν διωκτῶν, ὁ ὁποῖος, καθώς ἐμφανίζεται στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, ἀναλώνει ἐξωδραματικό χρόνο πού δέν ἐνδιαφέρει τόν θεατή.

'Ο OK παρουσιάζει σέ σχέση μέ τά προηγούμενα δράματα τήν ἰδιομορφία ὅτι μετά τήν ἄφιξη τοῦ ἥρωα στό ἄλσος τῶν Εὐμενίδων δέν ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ ἐμφάνιση τοῦ διώκτη ἢ κάποιου ἐκπροσώπου του ἀλλά τῆς 'Ισμήνης, πού εἶναι ἀφοσιωμένη στόν πατέρα της. 'Η παρέκκλιση αὕτη εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Οἰδίπους ἀγνοεῖ τήν πρόθεση τοῦ συγγενικοῦ του περιβάλλοντος νά τόν προσεταρριστεῖ, γιά νά ἐξασφαλίσει τήν εὐεργετική προστασία τοῦ μελλοθάνατου βασιλιᾶ. Χάρη στίς πληροφορίες τῆς 'Ισμήνης γίνεται δυνατός ὁ ἐμβολιασμός τῆς δράσης τῶν καταπιεστῶν στήν ὑπόλοιπη τραγωδία. 'Η 'Ισμήνη τονίζει μέ ἔμφαση τήν ἐπικείμενη ἐμφάνιση τοῦ Κρέ-

οντα καί υπογραμμίζει ιδιαίτερα τή χρονική στενότητα:

καί μὴν κρέοντά γ' ἔσθι σοι τούτων χάριν

ἥξοντα βαλοῦ κούχ'ι μυρῖου χρόνου. (396-7)

Ἡ ἄφιξη τοῦ Πολυνείκη, δηλαδή τῆς ἀντίπαλης παράταξης, θά πραγματοποιηθεῖ ἀργότερα, ἀφοῦ προηγουμένως ὁλοκληρωθεῖ τό τμήμα πού ἀφορᾷ τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐκπρόσωπου τῆς θηβαϊκῆς ἐξουσίας. Πάντως ἀξίζει νά τονιστεῖ γιά μιὰ φορά ἀκόμη ὅτι ἡ Ἰσμήνη, ὁ Κρέων καί ὁ Πολυνείκης ἔρχονται στήν Ἀθήνα τήν ἴδια ἡμέρα κατὰ τήν ὁποία ὁ Οἰδίπους ζητᾷ ἄσυλο στήν πόλη αὐτή. Ὁ ποιητής ἐνδιαφέρεται προφανῶς νά προβάλει τίς τελευταῖες στιγμές τοῦ τυφλοῦ βασιλιᾶ πλαισιωμένες ἀπό τίς ὑστερόβουλές προσπάθειες τῶν στενῶν συγγενῶν του νά ὑφαρπάσουν τήν εὐλογία του· οἱ ἀλλεπάλληλες συμπτώσεις πού συνεπάγονται οἱ ἀφίξεις τῶν διαφόρων προσώπων δέ φαίνεται νά ἀπασχόλησε τόν Σοφοκλῆ.

Ἐδῶ μπορεῖ νά συζητηθεῖ ἀκόμη μιὰ σκηνή πού δέν ἐντάσσεται στό σχῆμα "διώκτης-διωκόμενος", ἀλλά παρουσιάζει ἀρκετές ὁμοιότητες ὡς πρός τόν χειρισμό τοῦ χρόνου στά δράματα ἱκεσίας· ἐννοῶ τήν πολυσυζητημένη σκηνή τῆς Εὐάδνης στίς Ἰκέτιδες τοῦ Εὐριπίδη¹¹. Μολονότι ὁ ποιητής προοικονομεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τήν ἐμφάνισή της διαχωρίζοντας τόν Καπανέα ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους νεκροὺς λοχαγούς (934 κέ.), ἡ παρουσία της, συνδυασμένη μάλιστα καί μέ τήν εἴσοδο τοῦ πατέρα της Ἴφης, δέν εἶναι λιγότερο ἀπροσδόκητη. Ὁ ποιητής ἐπιθυμώντας νά προσφέρει, παράλληλα μέ τό γενικό κλίμα θλίψης καί ὀδύνης, μιὰ ἐξατομικευμένη περίπτωση, ὥστε νά προβάλει ἀνάγλυφα τό μέγεθος τῆς δυστυχίας πού προκάλεσε ὁ παραλογισμός τοῦ πολέμου, ὑποχρεώθηκε νά εἰσαγάγει ἀπροειδοποίητα τήν Εὐάδνη¹². Αὐτό σημαίνει ὅτι, μετὰ τήν εἴσοδο τοῦ θηβαίου κήρυκα, ἀδιαφόρησε γιά δεύτερη φορά στό ἴδιο δράμα γιά τήν πιθανοφάνεια, καθώς δέν ἀναρωτήθηκε πῶς θά αἰτιολογοῦσε τήν ἄφιξη τῆς ἡρώιδας ἀπό τό Ἄργος τήν ἡμέρα τῆς μεταφορᾶς τῶν πτωμάτων ἀπό τή θήβα στήν Ἀθήνα.

Μιὰ δεύτερη ὁμάδα ἀτόμων, πού εἶναι φυσικό νά προέρχονται ἀπό μακρινό ἐξωσκηνικό χῶρο ἀποτελοῦν οἱ ἄγγελοι. Ἐδῶ δέν ἀναφέρομαι στίς ἀγγελικές ρήσεις πού ἀφοροῦν γεγονότα τά ὁποῖα ἀναλώνουν δραματικό χρόνο (τίς περιπτώσεις αὐτές θά τίς συζητήσω στό ἐπόμενο κεφάλαιο) ἀλλά στήν ἐμφάνιση ἀγγέλων πού ἔχουν ξεκινήσει σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος". Στόν Αἰσχύλο οἱ κήρυκες στοὺς Πέρσες καί τόν Ἀγαμέμνονα ἔρχονται ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τήν Τροία ἀντίστοιχα, ἀλλά δέν εἶναι παρά ἀπλοῖ προπομποί τοῦ ἐκάστοτε βασιλιᾶ. Περισσότερο

λειτουργικός είναι ο ρόλος του κορίνθιου αγγέλου που φτάνει άπροσδόκητα μεταφέροντας φαινομενικά εύχάριστες είδήσεις. Ἡ εμφάνισή του έρχεται σάν απάντηση στην προσευχή της Ἰοκάστης, η οποία παρακαλεῖ τόν Ἀπόλλωνα νά κατευνάσει τήν ανήσυχη ψυχή του βασιλιᾶ.

Στό σημεῖο αυτό θά ἐπιθυμοῦσα νά ἀνοίξω μιᾶ σύντομη παρένθεση, γιά νά ἐπισημάνω ὅτι οἱ τραγικοί μεταχειρίζονται τό μέσο τῆς προσευχῆς, ὅταν θέλουν νά φέρουν στή σκηνή πρόσωπα που προωθοῦν σημαντικά τή δράση. Τήν ἀρχαιότερη περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ προσευχή τῆς Ἡλέκτρας στίς Χοηφόρες, που ἀκολουθεῖται στήν ἀρχή ἀπό τόν ἐντοπισμό τῶν σημαδιῶν καί ἔπειτα ἀπό τήν εμφάνιση του ἴδιου του Ὀρέστη¹³. Ὁ Σοφοκλῆς χρησιμοποιεῖ αὐτό τό μοτίβο, ἐκτός ἀπό τόν ΟΤ, καί στήν Ἡλέκτρα, γιά νά δημιουργήσει πάλι μιᾶ εἰρωνική κατάσταση. Ἡ διαφορά ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὁ παιδαγωγός στήν Ἡλέκτρα συμμετέχει στήν πραγματοποίηση μιᾶς σκευωρίας, ἐνῶ ὁ κορίνθιος ἄγγελος πιστεύει εἰλικρινά ὅτι μεταφέρει εύχάριστες είδήσεις. Ἡ ἀναγγελία του πλαστοῦ θανάτου του Ὀρέστη ἀκολουθεῖ τήν προσευχή τῆς Κλυταιμῆστρας, η οποία παρακαλεῖ τόν Ἀπόλλωνα νά ἔχει θετική ἔκβαση τό ἀμφίσημο ὄνειρό της¹⁴. Μολονότι στήν Ἀντιγόνη δέν πρόκειται γιά προσευχή ἀλλά γιά τήν ἀπαγορευτική διαταγή του Κρέοντα, συναντοῦμε τό ἴδιο σχῆμα: ἀμέσως μετά τήν ἐκδοση τῆς διαταγῆς ἀκολουθεῖ ἡ ἀγγελία τῆς συμβολικῆς ταφῆς του Πολυνείκη. Κάποτε ἡ προσευχή προέρχεται ἀπό τόν χορό (βλ. π.χ. ΟΚ 1085-95 Ἡρακλεῖδες 770 κέ. Ἰκέτιδες του Εὐριπίδη 627-33). Τήν εἴσοδο ἑνός προσώπου μπορεῖ νά προκαλέσει καί ἡ θερμή ἀποστροφή πρὸς κάποιον που ἀπουσιάζει, ὅπως συμβαίνει στόν Ἡρακλῆ (490-6) καί τήν Ἑλένη (540). Ἄν συγκριθοῦν αὐτά τά χωρία μέ τήν ἀνεκπλήρωτη εὐχή τῆς Ἀνδρομάχης τῶν Τρωάδων πρὸς τόν νεκρό Ἑκτορα (587 μῦλοις, ᾧ πόσις, μοι...), γίνεται φανερό ἡ τραγικότητα τῆς ἡρωίδας.

Ἐπιστρέφω στή συζήτηση τῶν ἐμφανίσεων τῶν ἀγγέλων. Στήν Ἀνδρομάχη ὁ ἄγγελος που συνοδεύει τό πτώμα του Νεοπτόλεμου ἔρχεται ἀπό τούς Δελφούς στή Φθία. Ἡ ἄφιξή του εἶναι ἀναμενόμενη, ὕστερα ἀπό τίς πληροφορίες που ἔδωσε ὁ Ὀρέστης στήν Ἑρμιόνη. Τό ἀπαραίτητο χρονικό διάστημα γιά τό ταξίδι του ἐξασφαλίζεται, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Νεοπτόλεμος δολοφονεῖται ἀπό τούς κατοίκους τῶν Δελφῶν λίγο μετά τήν ἀναχώρηση του Ὀρέστη, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἡθικός αὐτουργός τῆς συνωμοσίας ἐναντίον του ἥρωα. Τό ταξίδι του ἀγγέλου, ὅπως καί τό ταξίδι του Ὀρέστη, τοποθετεῖται σέ χρόνο "ἔξω του δράματος"¹⁵.

*Απροσδόκητη, αντίθετα, είναι η εμφάνιση του θεράποντα στους 'Ηρακλίδες, ο οποίος φέρνει στον 'Ιόλαο την είδηση ότι ο 'Υλλος έχει φτάσει με στρατιωτικές δυνάμεις. Έτσι ο Εύρυσθέας δέ θα αποκρουστεί μόνο από τον στρατό της πόλης που πρόσφερε τό άσυλο αλλά και από τους ίδιους τους διωκόμενους, όπως ταιριάζει σε απόγονους του 'Ηρακλή¹⁶. Από ποῦ ὅμως ἔρχεται ὁ 'Υλλος παραμένει άγνωστο. Τή μοναδική σχετική πληροφορία τήν προσφέρει ὁ 'Ιόλαος στήν προλογική ρήση του

'Υλλος δ' ἀδελφού θ' οἷσι πρεσβεύει γένος
ζητοῦσ' ὅπου γῆς πύργον οἰκούμεθα,
ἦν τῆσδ' ἀπωθήμεσθα πρὸς βίαν χθονός. (45-7)

Οἱ στίχοι αὐτοί προετοιμάζουν, βέβαια, τόν θεατή γιὰ τή μεταγενέστερη εμφάνιση τοῦ 'Υλλου -πού εκπροσωπεῖται στή σκηνή ἀπό τόν θεράποντα-, ἀλλά δέν ἀναφέρονται σέ συγκέντρωση στρατιωτικῶν ἐνισχύσεων (πρβ. 664). Πάντως, δέ θά προκαλοῦσε ἰδιαίτερη ἐκπληξη, ἂν ὁ 'Υλλος ξεκινοῦσε ἀπό κάποιον μακρινό ἐξωσκηνικό χῶρο· τό βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ κινήσεις του ἀναλώνουν ἐξωδραματικό χρόνο.

Τό πλησιέστερο παράλληλο τό προσφέρει ἡ αἰφνίδια εἴσοδος τοῦ ἀγγέλου-ποιμένος στόν Ρῆσο (264), ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ἐπίσης μετά ἀπό χορικό (224-63). Καί ἐδῶ ὁ ἄγγελος εκπροσωπεῖ ἕναν ἥρωα πού ἔρχεται ἀπό τόν ἐξωσκηνικό χῶρο μέ στρατιωτικές ἐνισχύσεις· σέ ἀντίθεση ὅμως μέ τόν 'Υλλο, ὁ Ρῆσος θά ἐμφανιστεῖ στή σκηνή (388) ἀμέσως μετά τό χορικό 342-87.

*Η εμφάνιση τοῦ πρώτου ἀγγέλου στήν 'Ελένη καί τίς Βάκχες καθῶς καί τοῦ ἀγγέλου στόν Αἴαντα εἶναι ἐπίσης ἀπροσδόκητη. *Η διαφορά ἀπό τά προηγούμενα ἔργα ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὅσα περιγράφουν οἱ ἄγγελοι συμβαίνουν τήν ἡμέρα τοῦ δράματος. Στήν 'Ελένη ὁ ἄγγελος ἔρχεται ἀπό τήν ἀκτὴ πού δέν πρέπει νά ἀπεῖχε πολύ ἀπό τό παλάτι. Παρά τό γεγονός ὅτι οἱ στίχοι 597-9

Μενέλαε, μαστεύων σε κυγχάνω μόλις
πᾶσαν πλανηθεῖς τήνδε βάρβαρον χθόνα,
πεμφθεῖς ἐταῦρων τῶν λελειμμένων ὑπο

δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀναζήτησις τοῦ Μενέλαου προϋποθέτει τήν πάροδο κάποιου χρόνου, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ θαυμαστή ἐξαφάνιση τοῦ εἰδώλου τῆς 'Ελένης, πού εἶναι ἀποφασιστική γιὰ τήν ἀναγνώριση τῶν δύο συζύγων, συντελέστηκε κατὰ τήν ἡμέρα τοῦ δράματος καί εἰδικότερα μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Μενέλαου σέ ἀναζήτησις βοήθειας. Στίς Βάκχες ἡ ἀναφορά τοῦ ἀγγέλου στήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου

(677-9) παραπέμπει ἀσφαλῶς στό ξημέρωμα τῆς ἡμέρας τοῦ δράματος, μολονότι δέν εἶναι γνωστό πότε ἀρχίζει τό δράμα, ἐπειδὴ ἀπουσιάζουν ρητές ἀναφορές σέ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ἡμερήσιου κύκλου. Στόν Αἴαντα ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀγγέλου (719) μετά τό χαρούμενο τραγούδι πού ἀκολουθεῖ τήν ἔξοδο τοῦ ἥρωα δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ θεατῆς θά πληροφορηθεῖ τήν αὐτοκτονία τοῦ Αἴαντα. Οἱ εἰδήσεις τοῦ ἀγγέλου, ὡστόσο, ἀφοροῦν ἐξωσκηνικά γεγονότα πού ἀνήκουν στήν ἡμέρα τοῦ δράματος καί ἔχουν καίρια σημασία γιά τήν τύχη τοῦ ἥρωα, ἀλλά δέ συνεχίζουν εὐθύγραμμα τή δρᾶση.

Ἡ αἰφνίδια ἄφιξη τοῦ Ὑλλου στούς Ἡρακλεῖδες καί ἡ ἐνοπλη παρέμβασή του πού ἔχει σωτήριο ἀποτέλεσμα ἀνακαλεῖ στή μνήμη μιᾶ τρίτη κατηγορία ἀπροσδόκητων ἐμφανίσεων ἀπό μακρινό ἐξωσκηνικό χῶρο· ἐννοῶ τίς σωτήριες ἐπεμβάσεις προσώπων πού ἀνατρέπουν τήν πορεία τῆς δρᾶσης. Στόν Αἰσχύλο καί τόν Σοφοκλῆ δέ συναντοῦμε καμιᾶ παρόμοια περίπτωση, τουλάχιστο στά σωζόμενα δράματά τους· ἐπεμβάσεις ὅπως τοῦ Πελασγοῦ στίς Ἰκέτιδες ἢ τοῦ Θησέα στόν ΟΚ ἔχουν διαφορετικό χαρακτήρα, γιατί, μετά τήν παροχή τοῦ ἀσύλου στούς καταδιωκόμενους, εἶναι ἀναμενόμενες. Ἀντίθετα, ὁ Εὐριπίδης δείχνει ἰδιαίτερη προτίμηση στίς δραστηκές μεταβολές καί ἀποδίδει μεγάλη σημασία στή δύναμη τῶν συμπτώσεων. Ἦδη στό ἀρχαιότερο σωζόμενο δράμα του, τήν Ἀλκίστη, ὁ Ἡρακλῆς, πού θά ἐπαναφέρει στή ζωή τήν ἥρωίδα, ἐμφανίζεται ἀπροσδόκητα γιά τά πρόσωπα τοῦ ἔργου, ὅχι ὅμως καί γιά τόν θεατή, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀκούσει τόν πρόλογο τοῦ Ἀπόλλωνα¹⁸. Δέν εἶναι ὅμως μόνο τά λόγια τοῦ θεοῦ πού διαφοροποιοῦν τήν εἴσοδο τοῦ Ἡρακλῆ ἀπό τίς ὑπόλοιπες αἰφνίδιες ἐμφανίσεις ἀλλά καί ὁ τρόπος εἰσαγωγῆς του. Ἐνῶ στά ὑπόλοιπα δράματα τά ἐπὶ σκηνῆς πρόσωπα εἶναι ἐκτεθειμένα σέ ἄμεσο κίνδυνο πού ἀποσοβεῖται χάρις στή σωτήρια ἐπέμβαση, ἐδῶ ὁ Ἡρακλῆς ἀγνοεῖ τήν πραγματική κατάσταση στό παλάτι τοῦ Ἀδμητου, ἀποδέχεται τή φιλοξενία καί ἐπιδίδεται ἀνυποψίαστος στήν οἰνοποσία. Ἡ σωτηρία τῆς βασίλισσας θά πραγματοποιηθεῖ στόν ἐξωσκηνικό χῶρο μέ τόν ἀγῶνα ἀνάμεσα στόν Ἡρακλῆ καί τόν θάνατο.

Τυπικά εὐριπίδεια σκηνή σωτηρίας ἀποτελεῖ, ἀντίθετα, ἡ συχνά κατηγορημένη εἴσοδος τοῦ Αἰγέα στή Μήδεια¹⁹. Γιά νά κατανοήσουμε τή δραματική ἀναγκαιότητα αὐτῆς τῆς εἰσόδου, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας τά ἑξῆς δύο στοιχεῖα:

(α) Γιά τήν ἐπιτυχία μιᾶς σκευωρίας ἀπαιτεῖται κατά κανόνα ἡ ἐ-

ξασφάλιση ασύλου ή κάποιου άλλου μέσου πού έγγυάται τήν ασφάλεια τής ζωής τοῦ δράστη. "Ετσι, γιά νά έξασφαλιστεῖ ἡ ἀτιμωρησία τῶν παιδιῶν τοῦ "Αγαμέμνονα γιά τή δολοφονική ἀπόπειρα ἐναντίον τής "Ελένης στόν "Ορέστη, εἶναι ἀπαραίτητο νά συλληφθεῖ ὡς ὁμηρος ἡ "Ερμιόνη. Στήν "Ανδρομάχη ἡ "Ερμιόνη βασίζεται στήν παρουσία τοῦ πατέρα της γιά τήν ἐπιτυχία τῶν σχεδίων της ἐναντίον τής ἀντιζήλου της. Γι' αὐτό, ὅταν ἐκεῖνος τήν ἐγκαταλείπει, βλέπει ὡς μόνη διέξοδο τήν αὐτοκτονία. Καί ἡ Κρέουσα, ἡ ὁποία δέν ἔχει προβλέψει τό ἐνδεχόμενο μιᾶς ἀποτυχίας τής σκευωρίας της, κινδυνεύει νά χάσει τή ζωή της στόν "Ιωνα. Εἶναι πολύ φυσικό, ἐπομένως, ἡ Μήδεια νά θέλει νά προστατευτεῖ (386-91), πρίν θέσει σέ ἐφαρμογή τό ἐκδικητικό της σχέδιο. "Η ἡρώιδα χρειάζεται τό ἄσυλο γιά νά μήν προσφέρει στούς ἀντιπάλους της τήν ἱκανοποίηση νά τή σκοτώσουν (βλ. ἰδιαίτερα τήν ὑπόσχεση πού ζητᾶ ἀπό τόν Αἰγέα στούς στίχους 750-1). Δέν εἶναι, ἄλλωστε, τυχαῖο ὅτι ἡ ἡρώιδα τονίζει μέ ἔμφαση ὅτι οἱ ἐχθροί της δέν πρέπει νά χαροῦν σέ βάρος της (381-3 καί 404-5: ἐπανάληψη τής λέξης γέλως· πρβ. Αὔαντα 79)²⁰. Μέ τό αἶτημα τοῦ ασύλου δέν πρέπει νά σχετιστεῖ ἡ παρουσία τοῦ ἄρματος τοῦ "Ηλίου στό τέλος τής τραγωδίας. "Η Μήδεια δέ γνωρίζει προκαταβολικά τήν ἀποστολή τοῦ σωτήριου ἄρματος, παρά τό γεγονός ὅτι δέν ξεχνᾶ τή θεϊκή καταγωγή της (406)²¹. "Αλλωστε, τό ἄρμα τής προσφέρει μόνο ἓνα πρόσκαιρο μέσο ἀπόδρασης, δέν τής ἐξασφαλίζει ὅμως διαρκή προστασία, πράγμα πού ἀποτελεῖ τό κύριο μέλημα τής ἡρώιδας²².

(β) "Η ἐπιλογή τοῦ Αἰγέα δέν εἶναι συμπτωματική. "Εκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι βασιλιάς τής "Αθήνας, μιᾶς πόλης πού ἔχει πλούσια παράδοση στήν προστασία κάθε καταπιεζομένου (πρβ. Θουκυδίδη I 2, 6), ὁ λόγος τής ἐμφάνισής του εἶναι πολύ συγκεκριμένος: πηγαίνει στήν Τροιζήνα, γιά νά συμβουλευτεῖ τόν Πιτθέα σχετικά μ' ἓναν χρησμό πού πῆρε ἀπό τόν "Απόλλωνα καί πού ἀφορᾶ τή θεραπεία τής ἀτεκνίας του. "Ο πόθος τοῦ βασιλιᾶ νά ἀποκτήσει παιδιά ἔρχεται σέ δραστηική ἀντίθεση μέ τήν πρόθεση τής Μήδειας νά σκοτώσει τά παιδιά της. "Ετσι ὑπογραμμίζεται τό βαρὺ ἀντίτιμο μέ τό ὁποῖο ἐξαγοράζει τήν ἐκδίκησή της ἐναντίον τοῦ "Ιάσονα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ ἡρώιδα σέ ὅλη τή διάρκεια τής συνομιλίας της μέ τόν Αἰγέα δέν ἀναφέρει καθόλου τήν ὑπαρξη τῶν παιδιῶν, γεγονός πού φανερώνει ὅτι ἔχει ὠριμάσει μέσα της τό σχέδιο τής παιδοκτονίας πού ἐξαγγέλλεται ρητά στούς στίχους 791 κέ.²³.

Γι' αὐτούς τούς λόγους θεωρῶ τήν ἐμφάνιση τοῦ Αἰγέα δραματικά ἀπαραίτητη. Τό διάστημα πού ἀπαιτεῖται γιά τό ταξίδι τοῦ Ἀθηναίου βασιλιᾶ δέ σχετίζεται μέ τόν χρόνο τοῦ δράματος καί δέ δημιουργεῖ προβλήματα σχετικά μέ τήν τήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου σ' αὐτήν τήν τραγωδία.

Στήν Ἀνδρομάχη ἡ ἀπροσδόκητη ἐμφάνιση τοῦ Ὀρέστη τή στιγμή πού ἡ Ἑρμιόνη βρίσκεται σέ πλήρη ἀπόγνωση ἀνήκει στήν ἴδια σύμβαση. Ὁ Ὀρέστης εἶναι ἀπαραίτητος γιά τή συνέχιση τῆς τραγωδίας, ὅχι μόνο γιατί βγάζει τήν Ἑρμιόνη ἀπό τό ἀδιέξοδο, ἀλλά καί γιατί τροφοδοτεῖ μέ ὑλικό τό δράμα χάρις στήν ἐξωσκηνική του δράση —κάτι πού ἀπουσιάζει ἀπό τή σκηνή τοῦ Αἰγέα. Καί ὁ Ὀρέστης εἶναι περαστικός ἀπό τή Φθία — ἔτσι τουλάχιστο διατείνεται — στή Δωδώνη (886). Πάντως ἀπό καιρό παρακολουθοῦσε τά διαδραματιζόμενα στή Φθία (959 κέ.), ἐπειδή ἐνδιαφέρεται γιά τήν Ἑρμιόνη, πού τοῦ τήν εἶχαν παλαιότερα ὑποσχεθεῖ ὡς σύζυγο. Ἡ ἐπέμβασή του, ἐπομένως, εἶναι καλά αἰτιολογημένη καί ἐξασφαλίζει ὀρισμένες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στά πρόσωπα τοῦ δράματος: αὐτό πού δέν κατορθώνει ἡ Ἑρμιόνη μέ τά δόλια σχέδιά της, δηλαδή τήν ἐξόντωση τῆς ἀντιζήλου του, τό πετυχαίνει ὁ Ὀρέστης μέ τή σκευωρία του στούς Δελφούς ἐναντίον τοῦ Νεοπτόλεμου.

Στό δράμα αὐτό δέν κινδυνεύει μόνο ἡ Ἑρμιόνη ἀλλά καί ἡ Ἀνδρομάχη. Ὁ ποιητής φρόντισε, ὥστόσο, νά παραλλάξει τή μορφή τῆς σωτήριας ἐπέμβασης. Ἔτσι, τό ἔργο ἀρχίζει μέ μιᾶ σκηνή ἱκεσίας μέ ἀναμενόμενο προστάτη τόν Πηλέα. Ἡ διαφορά ἀπό τά ὑπόλοιπα δράματα ἱκεσίας ἐγκείται στό γεγονός ὅτι ὁ Πηλέας δέν εἶναι σίγουρο ἂν θά ἐμφανιστεῖ, γιατί ἤδη ἐκώφευσε σέ παλαιότερες προσκλήσεις τῆς ἥρωίδας. Ἔτσι δέν πρόκειται γιά τήν τυπική σκηνή, ὅπου ἓνας βασιλιάς βρίσκεται ἀντιμέτωπος μέ κάποιον ἱκέτη καί προβληματίζεται ἂν θά ἀποδεχτεῖ τό αἶτημά του ἢ ὄχι, ἀλλά γιά ἄρνηση παροχῆς βοήθειας πού ἐνδέχεται νά ὀδηγήσει στήν ἀπώλεια δύο προσώπων. Σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Αἰγέα στή Μήδεια καί τοῦ Ἡρακλῆ στήν Ἀλκίση, ἡ εἴσοδος τοῦ Πηλέα ἀναγγέλλεται, πράγμα πού δέν προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐκπληξη, ἀφοῦ ἔχει προηγηθεῖ πρόσκληση²⁴.

Ἐντελῶς ἀπροσδόκητα ἐπιστρέφει ἀπό τόν Ἄδη καί ὁ Ἡρακλῆς στήν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη. Ἐδῶ οἱ πιθανότητες ἐμφάνισης τοῦ σωτήρα εἶναι περίπου ἀνύπαρκτες, ὅπως παραδέχεται ἡ ἴδια ἡ Μεγάρα (295-7):

σκέψαι δέ τήν σὴν ἐλπίδ' ἧ λογίζομαι.

ἤξειν νομίζεις παῖδα σὸν γαῖας ὕπο;

καὶ τίς θανόντων ἦλθεν ἐξ Ἑλίου πάλιν²⁵;

Καὶ ὅμως συμβαίνει τὸ ἀνέλπιστο· πρὶν ἐμφανιστεῖ ὁ Λύκος, γιὰ νὰ ὀδηγήσει τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἡρακλῆ στὸν θάνατο, ἐπιστρέφει ὁ ἥρωας καὶ σώζει τοὺς δικούς του ἀπὸ τὸν ἄμεσο κίνδυνο. Ἡ σωτηρία αὐτή, ὡστόσο, ἔχει προσωρινὸ χαρακτήρα, καθὼς τὰ παρολίγον θύματα τοῦ Λύκου σκοτώνονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ σωτήρα τους, πού μέ θεϊκὴ παρέμβαση παραφρονεῖ. Ὄταν ὁ Ἡρακλῆς συνέρχεται ἀπὸ τὴν κρίση του ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθυμία νὰ αὐτοκτονήσει (1146 κέ.). Ἐδῶ συμβαίνει, ὅπως στὴν Ἀνδρομάχη, ἡ δεύτερη σωτηρία παρέμβαση. Ὁ Θησέας, πού πληροφορήθηκε τὸν σφετερισμὸ τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Λύκο, ἔρχεται μέ στρατό στὴ Θήβα²⁶, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν τάξη. Ἡ παρουσία τοῦ ἀθηναίου βασιλιᾶ ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο προετοιμαστεῖ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Ἡρακλῆ ὅτι ἡ ἀργοπορία ἐπιστροφῆς του ἀπὸ τὸν Ἑλίου ὀφείλεται στὴν προσπάθειά του νὰ σώσει τὸν Θησέα ἀπὸ τὸν Κάτω κόσμο (621). Εἶναι φυσικὸ, ἐπομένως, ὁ εὐεργετημένος νὰ δείξει τὴν εὐγνωμοσύνη του ἀρχικά μέ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ Λύκου καὶ ἔπειτα μέ τὴν παρεμπόδιση τῆς αὐτοκτονίας τοῦ φίλου του²⁷. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάμεσα στὴν πρώτη μνεῖα τοῦ Θησέα καὶ τὴν αἰφνίδια ἐμφάνισή του μεσολαβοῦν 544 στίχοι δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση παρόδου ἱκανοῦ χρόνου, ὥστε νὰ μὴν προκύψει τὸ ἐρώτημα πῶς ὁ Θησέας φτάνει μέ στρατό στὴ Θήβα λίγο μετὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Ἡρακλῆ, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο ἥρωες ἐπέστρεψαν ταυτόχρονα ἀπὸ τὸν Ἑλίου.

Ἐνῶ στὸν Ἡρακλῆ ἡ χρονικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Θησέα παραμένει ἄσαφής, στὸν Ὀρέστη ὁ Πυλάδης, πού ἐξορίστηκε ἀπὸ τὸν πατέρα του γιὰ τὴ συμμετοχή του στὴ δολοφονία τῆς Κλυταιμῆστρας (765-7), φτάνει ἀπὸ τὴ Φωκίδα στὸ Ἄργος ἔξι ἡμέρες ὕστερα ἀπὸ τὴ μητροκτονία (39,422), σὲ χρόνο δηλαδὴ πού καλύπτει ἄνετα τίς ἐξωσκηνικὲς κινήσεις του. Ἡ εἴσοδος του, πού ἀναγγέλλεται ἀπὸ τὸν Ὀρέστη (725-7)²⁸, ἀποδεικνύεται εὐεργετική, γιατί εἶναι ὁ μοναδικὸς πιστὸς φίλος τοῦ ἥρωα μέσα σὲ μιὰ ἐχθρική πόλη. Ἡ παρουσία του τὴ στιγμή πού ἐπικεῖται ἡ δίκη τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀγαμέμνονα εἶναι πολὺτιμη, γιατί ὁ Πυλάδης ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ὀρέστη. Ἔτσι ὁ Πυλάδης δὲ λειτουργεῖ σὰν τυπικὸς σωτήρας ἀλλὰ ἐντάσσεται ὀργανικά στὴν ἀπειλούμενη ὁμάδα καὶ θέλει νὰ μοιραστεῖ τὴν τύχη του μαζί της. Σ' αὐτὸν ὀφείλεται ἡ πρόταση γιὰ τὴ δολοφονία τῆς Ἑλένης, πού ἐγκαινι-

άζει τήν άνοδική πορεία πρός τή σωτηρία²⁹.

Μέ τή συζήτηση τών περιπτώσεων πού σχολιάσαμε παραπάνω θίξαμε τό θέμα τής είσόδου προσώπων άπό μακρινούς έξωσκηνικούς χώρους καί διαπιστώσαμε ότι μέ τήν τοποθέτηση τών μετακινήσεων σέ χρόνο "έξω τοῦ δράματος" έξοικονομεΐται νεκρός χρόνος πού, άν υπολογιζόταν, θά όδηγοῦσε στήν υπέρβαση τοῦ πλαισίου τής μιᾶς ήμέρας καί στή μείωση τής άποτελεσματικότητας τοῦ έργου. Κατά τήν εξέταση διακρίναμε τίς έξης τρεῖς κατηγορίες: (α) Τά πρόσωπα έπιστρέφουν άπό κάποια άποστολή, κάποιο ταξίδι ή μετά άπό μακρόχρονη έξορία στόν σκηνικό χώρο· μερικές φορές τά άτομα αυτά έρχονται γιά νά ζητήσουν τήν άποπομπή ίκετῶν ή έπιδιώκουν τόν προσεταιρισμό τους. (β) Συχνά πρόκειται γιά άγγέλους πού έμφανίζονται άπροσδόκητα καί μέ τίς πληροφορίες τους προωθοῦν σημαντικά τή δράση. (γ) Τέλος, μπορεῖ νά εΐναι πρόσωπα πού μέ τήν αΐφνίδια σωτήρια επέμβασή τους βγάζουν άπό τό άδιέξοδο τούς επί σκηνής ήρωες. Σέ όλες τίς προηγούμενες περιπτώσεις ή ένότητα τοῦ χρόνου τηρεΐται, γιατί ό χρόνος πού αναλώνουν τά πρόσωπα αυτά δέν ένδιαφέρει τόν θεατή.

Χάρη στήν προηγούμενη διερεύνηση γνωρίσαμε μόνο μιά πλευρά τοῦ ζητήματος τής ένότητας τοῦ χρόνου: τήν είσοδο έ ν ό ς προσώπου στή σκηνή. Συχνά όμως τά πρόσωπα πού εισέρχονται άναζητοῦν πρόσωπα τοῦ σκηνικοῦ χώρου³⁰. Θά πρέπει, έπομένως, νά έξεταστεΐ ή τεχνική τής συνάντησης τών προσώπων καί ή συμβολή της στήν τήρηση τής ένότητας τοῦ χρόνου. Μιά άπό τίς κοινότερες συμβάσεις τοῦ άρχαίου θεάτρου εΐναι ή σύμπτωση στή συνάντηση τοῦ εισερχόμενου μέ τό άναζητούμενο πρόσωπο, σύμπτωση πού υπογραμμίζεται ρητά μέ φράσεις όπως ές δέον, ές καιρόν κ.τ.ό.³¹. Τέτοιες περιπτώσεις άπουσιάζουν τελείως άπό τό αΐσχύλειο δράμα³². Στούς Έπτά ή δεύτερη συνάντηση τοῦ Έτεοκλή μέ τόν κατάσκοπο πραγματοποιεΐται μέ ταυτόχρονη είσοδο τών δύο προσώπων άπό διαφορετικές κατευθύνσεις, όπως φανερώνει ή άναγγελία άπό τά δύο ήμιχώρια (369-71 καί 372-4)³³. Στίς Χοηφόρες ό Όρέστης ίσως μποροῦσε νά ρωτήσσει τόν χορό άν πράγματι βρίσκεται μπροστά στό παλάτι τών Άτρείδων καί άν ό Αΐγισθος εΐναι μέσα. Στήν περίπτωση αύτή ό χορός θά άπαντοῦσε καταφατικά καί θά άνάγγελλε τήν έμφάνιση τοῦ Αΐγίσθου "πάνω στήν ώρα". Μιά έμφάνιση τοῦ Αΐγίσθου όμως θά παρεμπόδιζε τή συνάντηση τοῦ Όρέστη μέ τή μητέρα του πού γίνεται άπροσδόκητα καί άναγκάζει τόν ήρωα νά καταφύγει στήν πλαστή είδηση τοῦ θανάτου του. Έτσι, ό ποιητής προτίμησε τή σκηνή τοῦ θυρωροῦ,

ἡ ὁποία θά γνωρίσει μεγάλη διάδοση στήν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη³⁴.

Αὕτῃ ἡ σύμβαση ἀπαντᾷ κυρίως στόν Σοφοκλῆ, ἐνῶ σταθεροποιεῖται καί τυποποιεῖται στόν Εὐριπίδη. Στήν Ἀντιγόνη ὁ χορός βλέπει μέ ἔκπληξη τήν ἡρώίδα πού συνοδεύεται ἀπό τόν φύλακα καί συμπεραίνει ὅτι αὕτῃ εἶναι ὁ δράστης τῆς παράνομης ταφῆς τοῦ Πολυνείκη. Τήν ὑποψία ἐπιβεβαιώνει ὁ φύλακας μέ ἐνάμιση στίχο (384-5): ἥδ' ἔστ' ἐκεῖνη τοῦργον ἢ ἔχειργασμένη/τήνδ' εἴλομεν θάπτουσιν. Ἐπειτα, γεμάτος ἀδημονία καί κρίνοντας μέ ὑπεροψία τόν χορό ἀναρμόδιο ἀποδέκτη τῶν σημαντικῶν πληροφοριῶν του, ἀναζητεῖ τόν Κρέοντα (385): ἀλλά ποῦ Κρέων; Ἀκριβῶς σ' αὐτό τό σημεῖο ἐμφανίζεται ὁ βασιλιάς, καί ὁ χορός ὑπογραμμίζει τή σύμπτωση (386): ὁδ' ἐκ δόμων ἄφορος ἐς δέον³⁵ περᾶ. Ὁ Κρέων ζητᾷ νά πληροφορηθεῖ ποιά εἶναι ἡ συγκυρία πού συνδέεται μέ τήν ἐμφάνισή του (387): τί δ' ἔστι; ποῖα ξύμμετρος προύβην τύχη; Ἡ περίπτωση τοῦ φύλακα ἀνήκει σέ μιᾷ εὐρύτερη κατηγορία εἰσόδου ἀγγέλων, πού μεταφέρουν κάποια σημαντική εἴδηση.

Στόν Ἰππόλυτο ὁ ἄγγελος πού φέρνει τή θλιβερή εἴδηση τοῦ θανάσιμου τραυματισμοῦ τοῦ ἥρωα³⁶ ἀναζητεῖ τόν Θησέα (1153-5):

ποῦ γῆς ἄνακτα τῆσδε θησέα μολών
εὖροιμ' ἄν, ὧ γυναῖκες; εὔπερ ἴστε μοι
σημήνατ'· ἄρα τῶνδε δωμάτων ἔσω;

Ὁ χορός ἀναγγέλλει στόν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο (1156) τήν εἴσοδο τοῦ βασιλιά.

Στήν Ἑκάβη ἡ θεράπαινα πού πηγαίνει νά φέρει νερό ἀπό τήν ἀκτὴ γιά τό νεκρικό λουτρό τῆς Πολυξένης μετατρέπεται ἀκούσια σέ ἄγγελο κακῶν καί μεταφέρει στή σκηνὴ καλυμμένο τό πτώμα τοῦ Πολύδωρου. Ἀμέσως ἀναζητεῖ τή δέσποινά της:

γυναῖκες, Ἑκάβη ποῦ ποθ' ἡ παναθλία,
ἡ πάντα νικῶσ' ἄνδρα καί θῆλυν σποράν
κακοῦσιν; (658-60)

Ἀκολουθοῦν δύο δίστιχα πού κλιμακώνουν τήν ἔνταση, καθώς ὁ θεατὴς περιμένει ὅτι ἡ θεράπαινα θά ἀποκαλύψει στόν χορό τήν ταυτότητα τοῦ νεκροῦ. Ἐκεῖνη ὅμως ἀπαντᾷ ἀόριστα (663 τόδ' ἄλγος). Ὁ χορός, πρίν προλάβει νά θέσει ἄλλες ἐρωτήσεις, βλέπει νά προβάλλει ἀπό τό ἀντίσκηνο "πάνω στήν ὥρα" ἡ Ἑκάβη (665-6). Μέ αὐτόν τόν τρόπο δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά τήν εἰρωνική σκηνὴ, ὅπου ἡ Ἑκάβη, ἀδυνατώντας νά φανταστεῖ ὅτι ἔχει μπροστά της τό πτώμα τοῦ γιοῦ της, προβαίνει σέ διάφορες εἰκασίες³⁷.

Κάποτε ἡ ἀναζήτηση καί ἡ συνακόλουθη ἐμφάνιση ἑνός προσώπου ἀναβάλλεται εἴτε ἀπό λόγους δραματικούς εἴτε ἀπό κάποια σκοπιμότητα. Στήν πρώτη περίπτωση ἀνήκουν οἱ Ἡρακλεῖδες. Ὁ κήρυκας τοῦ Εὐρυοθέα ἐμφανίζεται πολύ νωρίς, προτοῦ ὁ χορός καταλάβει τή θέση του στήν ὀρχήστρα³⁸. Εἶναι εὐλογο, ἐπομένως, νά προηγηθεῖ μιὰ συζήτηση ἀνάμεσα στόν χορό καί τόν κήρυκα καί ἔπειτα νά ἀναζητηθεῖ ὁ βασιλιάς. Ὁ κήρυκας, ὅταν διαπιστώνει ὅτι ἡ συζήτηση αὐτή δέν ἔχει οὐσιαστικό ἀντικείμενο (117), ζητᾷ νά δεῖ τόν ἀρμόδιο κυβερνήτη (114). Στό σημεῖο αὐτό ἀναγγέλλεται ἡ εἴσοδος τοῦ Δημοφώντα πού συνοδεύεται ἀπό τόν ἀδελφό του, τόν Ἀκάμαντα (118-9). Ἡ ἀπαραίτητη σέ κάθε δράμα πάροδος τοῦ χοροῦ προκάλεσε αὐτήν τήν ἀργοπορημένη ἀναζήτηση τοῦ βασιλιᾶ.

Στή δεύτερη κατηγορία ἀνήκει ἡ IT. Ἐνῶ ἡ ἀπόδραση τῶν ἡρώων βρίσκεται σέ ἐξέλιξη, ὁ ἄγγελος ἀναζητεῖ ἐπειγόντως τόν θόαντα, γιά νά τόν ἐνημερώσει σχετικά (1284-7):

ὦ ναοφύλακες βώμιού τ' ἐπιστάται,
θόας ἄναξ γῆς τῆσδε ποῦ κυρεῖ βεβώς;
καλεῖτ' ἀναπτύξαντες εὐγόμους πύλας
ἔξω μελάθρων τῶνδε κοῖρανον χθονός.

Ὁ χορός κωλυσιεργεῖ ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ βασιλιάς ἔχει φύγει ἀπό τόν ναό (1293-4) καί προτρέπει τόν ἄγγελο νά τόν ἀναζητήσει ἄλλοῦ, χωρίς ὅμως νά προσδιορίζει κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση, πράγμα πού κινεῖ τίς ὑποψίες τοῦ ἀγγέλου³⁹. Οἱ ὑποψίες του δέν εἶναι ἀβάσιμες: στίς ἐπίμονες κραυγές του ἐμφανίζεται ὁ θόας (1307)⁴⁰, ἐνῶ στό μεταξύ ἔχει προκληθεῖ κάποια εὐεργετική καθυστέρηση γιά τοὺς δραπετές.

Μερικές φορές ὁ ἄγγελος βρίσκει ἤδη στή σκηνή τό ἀναζητούμενο πρόσωπο ἢ κάποιον ἀπό τό ἄμεσο συγγενικό του περιβάλλον. Ἔτσι, στόν OT ὁ κορίνθιος ἄγγελος δέ συναντᾷ τόν ἴδιο τόν βασιλιά ἀλλά τήν Ἰοκάστη πού βρίσκεται στή σκηνή ἀπό τόν στίχο 911, γιά νά προσευχηθεῖ στόν Ἀπόλλωνα. Ὁ χορός παραπέμπει τόν ἄγγελο στή βασίλισσα (927). Στήν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ὅταν ἐμφανίζεται ὁ Ὀρέστης κοατώντας τή νεκρική ὑδρία, διαμείβεται ὁ ἀκόλουθος διάλογος μέ τήν κορυφαία τοῦ χοροῦ (1103-5):

Ορ. τίς οὖν ἄν ὑμῶν τοῖς ἔσω φράσειεν ἄν
ἡμῶν ποθεινὴν κοινάπουν παρουσίαν;
Χο. ἦδ', εἰ τόν ἄγχιστόν γε κηρύσσειν χρεών.

Ἡ Ἥλέκτρα εἶναι, βέβαια, τό πιό ἀκατάλληλο πρόσωπο γιά μιὰ τέτοια ἀποστολή, πού θά προσφέρει χαρά στούς ἐχθρούς της. Στό μεταξὺ ὅμως πραγματοποιεῖται ὁ ἀναγνωρισμός τῶν δύο ἀδελφῶν, καί τὰ γεγονότα παίρνουν ἄλλη τροπή γιά τήν Ἥλέκτρα.

Στούς Ἡρακλεῖδες, τέλος, ὁ θεράπων τοῦ Ὑλλου ἀναζητεῖ τόν Ἰόλαο καί τήν Ἀλκμήνη ἀπευθύνοντας τή σχετική ἐρώτηση πρὸς τὰ παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ (630-1), τὰ ὁποῖα ὡς κωφὰ πρόσωπα δέν εἶναι σέ θέση νά ἀπαντήσουν, ἀλλά οὔτε καί εἶναι ἀπαραίτητο, γιὰτί ὁ Ἰόλαος βρίσκεται ἤδη στή σκηνή.

Σέ μιὰ περίπτωση ἡ ὑπόδειξη τοῦ προσώπου πού βρίσκεται στή σκηνή ἀπό τόν χορό περιττεύει, γιὰτί τήν προλαβαίνει τό νεοεισερχόμενο πρόσωπο. Ἐννοῶ τήν εἴσοδο τοῦ παιδαγωγοῦ στήν Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει ἀμέσως τήν Κλυταιμῆστρα καί, γιά νά μὴ δημιουργήσει ὑποψίες, σπεύδει νά αἰτιολογήσει τόν ἀναγνωρισμό του (663-4):

ἦ καὶ δάμαρτα τήνδ' ἐπεικάζων κυρῷ
κείνου; πρέπει γάρ ὡς τύραννος εἰσορᾶν.

Ὁχι μόνο ἄγγελοι ἢ πρόσωπα πού ἀναλαμβάνουν τόν ρόλο ἀγγέλου (ὅπως ὁ παιδαγωγός καί ὁ Ὀρέστης⁴¹ στήν Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ) ἀλλὰ καί ἄλλα πρόσωπα τοῦ ἔργου πού ἐρχονται ἀπὸ κάποιον ἐξωσκηνικό χώρο ἀναζητοῦν πρόσωπα τῆς σκηνῆς. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό ἀναζητούμενο πρόσωπο εἴτε βρίσκεται ἤδη στή σκηνή εἴτε πρόκειται νά ἐμφανιστεῖ. Ἔτσι, στήν Ἀνδρομάχη ἡ αὐτοσύσταση τοῦ Ὀρέστη καί ἡ αὐθόρμητη ἐκδήλωση ἐνδιαφέροντος γιά τήν Ἑρμιόνη πού εἶναι παρούσα κάνουν τήν ἡρώίδα νά πάρει ἀμέσως τόν λόγο καί νά χαιρετίσει τόν σωτήρα της, χωρὶς νά μεσολαβήσει κάποια ὑπόδειξη τοῦ χοροῦ. Παρόμοια καί στὸν Ὀρέστη ὁ Μενέλαος, πού μόλις νόστησε μετὰ τήν ἐφτάχρονη θαλασσινὴ περιπέτειά του, ἀναζητεῖ τόν ἀνιψιό του καί ἀπευθύνει τό σχετικὸ ἐρώτημα στὸν χορό (375 νεάνιδες)· ἡ ἀπάντηση ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ὀρέστη πού βρίσκεται ἤδη στή σκηνή ἀπὸ τήν ἀρχὴ τοῦ ἔργου⁴². Στὸν Ἰωνα ὁ νεαρός νεωκόρος ἀναζητεῖ τὸν Ζοῦθο, πού τήν ἔξοδο τοῦ ἀναγγέλλει, σύμφωνα μέ τὴ γνωστὴ σύμβαση, ὁ χορός (512-6):

Ἰω. ἐκλέλουπ' ἤδη τὸν ἱερὸν τρίποδα καὶ χρηστήριον
Ζοῦθος, ἦ μῦναι κατ' οἶκον ἱστορῶν ἀπαιδύαν;

Χο. ἐν δόμοις ἔστ', ὦ ξέν'· οὔπω δῶμ' ὑπερβαίνει τόδε.
ὡς δ' ἐπ' ἐξόδοισιν ὄντος, τῶνδ' ἀκούομεν πυλῶν
δοῦπον, ἐξιόντα τ' ἤδη δεσπότην ὀρᾶν πάρα.

Ἀντίθετα στήν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη ὁ πρέσβυς πού ἀναζητεῖ τήν ἡρώίδα τή βλέπει νά βγαίνει ἐκείνη τή στιγμή ἀπό τό σπίτι καί τήν προσφωνεῖ, καθιστώντας ἔτσι περιττή τήν παρέμβαση τοῦ χοροῦ (493):

ᾧ θυγάτερ—ἄρτι γάρ σε πρός δόμοις ὄρω.

Στήν IT, τέλος, ὁ θόας ἀναζητεῖ τήν Ἰφιγένεια, γιά νά πληροφορηθεῖ ἂν ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητες προετοιμασίες γιά τή θυσία τῶν ξένων (1153-5). Ὁ βασιλιάς συναντᾷ τήν ἱέρεια ἐπὶ σκηνῆς καί μέ ἐκπληξή του διαπιστώνει ὅτι ἡ ἡρώίδα μεταφέρει τό ξόανο τῆς Ἀρτεμης. Ἡ ἀναζήτηση ἐδῶ συμπίπτει μέ τήν ἐκτέλεση μιᾶς σκευωρίας, πού βρίσκεται σέ ἐξέλιξη. Παρόμοια εἶναι καί ἡ περίπτωση τῆς Ἑλένης, ὅπου ὁ θεοκλύμενος συναντᾷ τήν ἡρώίδα ντυμένη μέ πένθιμα ροῦχα (1184 κέ.)⁴³.

Σέ μιᾷ μόνο περίπτωση τό ἀναζητούμενο πρόσωπο δέν ἐμφανίζεται ἀμέσως. Στήν Ἀλκιστη ὁ Ἡρακλῆς ζητᾷ νά δεῖ τόν Ἀδμητο (466-7). Ὁ χορός βεβαιώνει ὅτι ὁ βασιλιάς βρίσκεται στό παλάτι, ἀλλά ἀντὶ νά ἀναγγεῖλει, ὅπως θά περιμέναμε, τήν "ἐγκαιρη" ἐμφάνισή του ζητᾷ νά πληροφορηθεῖ τοὺς λόγους τῆς ἄφιξης τοῦ ἥρωα. Οἱ πληροφορίες αὐτές ἔχουν ἐκθετικό χαρακτήρα καί ἐπιβάλλεται νά προταχθοῦν, γιὰτί μιᾷ τέτοια συζήτηση μέ τόν Ἀδμητο πού πενθεῖ δέ θά εἶχε ἐδῶ τή θέση⁴⁴. Ἡ εἴσοδος τοῦ Ἀδμητου ἀναγγέλλεται ὕστερα ἀπό σαράντα στίχους ἀπὸ τή στιγμή τῆς ἐμφάνισης τοῦ Ἡρακλῆ (507-8) καί, φυσικά, χωρίς τόν χαρακτηρισμό ἐς δέον, ἐς καιρόν κ.τ.ῶ.

Ἡ σύμβαση "ἀναζήτηση καί (σχεδόν) ἄμεση ἐμφάνιση τοῦ ἀναζητούμενου προσώπου" δέν τηρεῖται σέ δύο περιπτώσεις. Στήν Ἑλένη ὁ Μενέλαος, παρὰ τήν προειδοποίηση τῆς γριᾶς θυρωροῦ γιά τήν ἐχθρική στάση τοῦ θεοκλύμενου ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες, ζητᾷ μέ ἐπιμονή νά δεῖ τόν βασιλιά τῆς Αἰγύπτου (465): ἔστ' οὖν ἐν οἴκοις ὄντιν' ὀνομάζεις ἄναξ; Ἄν ὁ ποιητής ἀκολουθοῦσε τῇ σύμβαση στό σημεῖο αὐτό, θά ἔπρεπε νά ἐμφανιστεῖ ὁ θεοκλύμενος καί νά διατάξει τή σύλληψη τοῦ Μενέλαου, ὁπότε τό ἔργο θά ἔπαιρνε διαφορετική τροπή καί θά πλησί-αζε ἀκόμη περισσότερο τήν πλοκή τῆς IT.

Ὅπως ὁ Μενέλαος δέ συναντᾷ τόν θεοκλύμενο, ἔτσι καί ὁ θεράπων στόν Ἰωνα δέ βρίσκει τήν Κρέουσα, γιά νά τῆς ἀναγγεῖλει τόν ἄμεσο κίνδυνο πού διατρέχει ἡ ζωὴ της μετὰ τήν ἀποκάλυψη τῆς σκευωρίας της. Ἡ ἀπουσία τῆς ἡρώιδας σ' αὐτὴ τήν κρίσιμη στιγμή ἴσως δημιουργεῖ κάποιες ἀπορίες. Ἄν δοῦμε ὅμως τά πράγματα ἀπὸ πιό κοντά, διαπιστώνουμε ὅτι θά ἦταν ἀφύσικο νά παραμείνει ἡ Κρέουσα στή σκηνὴ περιμένοντας στωικά τόν διώκτη της, ἐνῶ ὁ θεράπων ἀφηγεῖται σέ

μιά ρήση 137 στίχων ὅσα διαδραματίστηκαν στὸν ἐξωσκηνικό χώρο, πού εἶναι ἀπαραίτητο νά τὰ πληροφορηθεῖ ὁ θεατής. "Εἴσι, ἡ Κρέουσα ἐμφανίζεται μόλις ἔντεκα στίχους (1250) νωρίτερα ἀπὸ τὸν "Ιωνα, καί χάρις στήν ἀργοπορημένη της εἴσοδο σώζεται ἡ ἀληθοφάνεια τοῦ ἔργου.

Κάποτε ὁρισμένα πρόσωπα ἐμφανίζονται, χωρίς νά ἀναζητηθοῦν ρητά. "Εἴσι, στὸν ΟΤ ὁ Κρέων, ὁ ὁποῖος ἔχει πληροφορηθεῖ τίς κατηγορίες πού τοῦ προσάπτει ὁ βασιλιάς, δέν ἀναζητεῖ τὸν Οἰδίποδα. Μετὰ τὴ συζήτηση μέ τὸν χορό (511-30), ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νά τηρήσει διαλλακτική στάση καί δηλώνει ὅτι δέν εἶναι σέ θέση νά κρίνει τίς πράξεις τῶν ἀρχόντων, ἀναγγέλλεται ἡ εἴσοδος τοῦ Οἰδίποδα (531): αὐτός δ' ὁδ' ἤδη δωμάτων ἔξω περᾶ⁴⁵. Πρβ. τὴν εἴσοδο τοῦ αὐτουργοῦ στήν "Ηλέκτρα (339-40).

Στὴν ἴδια κατηγορία, ἀλλὰ μέ ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀνήκουν ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅπου πρόσωπα τοῦ σκηνικοῦ χώρου ἀναζητοῦν πρόσωπα πού ἀναμένεται νά ἐμφανιστοῦν. Στὴν "Ηλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη ἡ ἡρώιδα συμπεραίνει τὴν ἥττα τοῦ ἀδελφοῦ της πού ἀνέλαβε τὴ δολοφονία τοῦ Αἰγίσθου στὸν ἐξωσκηνικό χώρο ἀπὸ τὴν ἀργοπορία ἀφίξης τοῦ ἀγγέλου (759 πού γάρ ἄγγελοι;) ⁴⁶. Στὸν στίχο 761 ἐμφανίζεται ὁ ἄγγελος. Μέ τὴν ἴδια ἀδημονία περιμένει καί ἡ Μήδεια τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς της σκευωρίας (Μήδεια 1116-7):

φύλαι, πάλαι τοι προσμένουσα τὴν τύχην

καταδοκῶ τάκεῖθεν οἷ προβήσεται.

Στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο ἀναγγέλλεται ἡ εἴσοδος ἐνός συνοδοῦ τοῦ "Ιάσωνα.

Στὸν ΟΤ ὁ βασιλιάς ἐπίσης ἀνυπομονεῖ, γιατί σύμφωνα μέ τοὺς χρονικούς ὑπολογισμούς του ὁ Κρέων θά ἔπρεπε νά εἶχε ἐπιστρέψει (73 κέ.). Στὸν ΟΚ, τέλος, ὁ χορός ρωτᾷ τὸν ἄγγελο, πού περιέγραψε τίς τελευταῖες στιγμές τοῦ Οἰδίποδα, πού βρίσκονται οἱ θυγατέρες τοῦ ἥρωα. Ὁ ἄγγελος ἐφιστᾷ τὴν προσοχή τοῦ χοροῦ στοὺς θρήνους πού ἤδη ἀκούγονται (1668-9), σημάδι ὅτι ἡ "Αντιγόνη καί ἡ "Ισμήνη πλησιάζουν στὸν σκηνικό χώρο.

Ἡ διερεύνηση πού προηγήθηκε ὁδηγεῖ σ' ἓνα βασικό συμπέρασμα: μέ ἐξαίρεση λίγες περιπτώσεις, πού ὑπαγορεύονται ἀπὸ δραματικούς λόγους, οἱ τραγικοί ποιητές μέ κλιμακωτὰ αὐξανόμενη συχνότητα ἐπιδιώκουν τὴ σύμπτωση στὴ συνάντηση τοῦ νεοεισερχόμενου μέ τὸ ἀναζητούμενο πρόσωπο, ὥστε νά ἀποφεύγονται οἱ νεκροὶ χρόνοι. Συνέπεια αὐτῆς τῆς σύμβασης εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς πυκνότητας στὴ δράση καί ἡ τήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ συμπληρωματικά ὅτι τὰ πρόσωπα πού ἔρχονται ἀπὸ κάποιον ἐξωσκηνικό χώρο εἶναι

σημαντικά για την προώθηση της δράσης, αλλά δέν αποτελούν τούς κύριους φορείς της. Τά κύρια πρόσωπα βρίσκονται συνήθως στη σκηνή ή στο σκηνικό οικόδομημα. Μέ αυτή τή διαπίστωση συνδέεται άμεσα τό γεγονός ότι δράματα όπως ό 'Αγαμέμνων, οί Τραχίνιες, οί 'Ικέτιδες τοῦ Εὐριπίδη καί ή Σθενέβοια, δράματα δηλαδή στά όποϊα ένα κύριο πρόσωπο άπουσιάζει σέ κάποιον έξωσκηνικό χῶρο ή ταξιδεύει πρὸς αὐτόν καί έπιστρέφει, δημιούργησαν προβλήματα σχετικά μέ τήν ένότητα τοῦ χρόνου.

Ό σχολιασμός τῶν παραπάνω χωρίων έδειξε, ὡστόσο, μόνο τή μιá ὄψη τοῦ φαινομένου "ένότητα τοῦ χρόνου": τήν άναζήτηση ενός προσώπου καί τήν (περίπου) άμεση εμφάνισή του, τήν επίκληση καί συνακόλουθη είσοδο τοῦ ποθητοῦ προσώπου, τήν προσευχή καί τή γρήγορη (πραγματικά ή φαινομενικά) εὐνοϊκή άποδοχή της, τήν ταυτόχρονη είσοδο δύο προσώπων στη σκηνή, τήν έκδοση μιᾶς διαταγής καί τήν άναγγελία της παράβασής της, τή ματαίωση μιᾶς άποστολῆς χάρη στη συμπτωματική έκτέλεσή της. "Ετσι δημιουργεῖται ή αἴσθηση μιᾶς αδιάλειπτης ροῆς, πού συμπυκνώνει στόν μέγιστο βαθμό τόν χρόνο τῆς δράσης. Για νά μήν προκληθεῖ ή έντύπωση ότι ή πλοκή μιᾶς τραγωδίας άποτελεῖται άπό μιá σωρεία άλλεπάλληλων συμπτώσεων οί τραγικοί φρόντισαν νά ὑπάρχουν όρισμένα διαλείμματα πού έξασφαλίζονται είτε μέ τήν παρεμβολή στασίμων, όπως θά δοῦμε στό επόμενο κεφάλαιο, είτε μέ άλλους τρόπους πού θά συζητήσουμε εὐθύς άμέσως.

Η πάροδος τοῦ χρόνου γίνεται συχνά αἰσθητή μέ τήν άργοπορημένη επανεμφάνιση ενός προσώπου⁴⁷. "Ετσι, στην 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ ή Χρυσόθεμη, πού πηγαίνει νά έπισκεφτεῖ μέ έξιλαστήριες χοές τόν τάφο τοῦ πατέρα της έκτελώντας σχετική έντολή τῆς Κλυταιμήστρας, έπιστρέφει, άφοῦ ἔχει προηγηθεῖ ή σκηνή μέ τήν άγγελία τοῦ πλαστοῦ θανάτου τοῦ 'Ορέστη. Η παρεμβολή αὐτῆς τῆς σκηνῆς εἶναι άπαραίτητη, γιατί ή 'Ηλέκτρα άδυνατεῖ νά πιστέψει στην πληροφορία τῆς Χρυσόθεμης ότι ό 'Ορέστης πρέπει νά βρίσκεται κάπου κοντά, άφοῦ είδε σημάδια τῆς παρουσίας του στόν τάφο τοῦ 'Αγαμέμνονα⁴⁸. "Ετσι συμπλέκεται ή αλήθεια μέ τό ψέμα καί δημιουργεῖται μιá είρωνική κατάσταση πού διαρκεῖ ὡς τόν άναγνωρισμό τῶν δύο άδελφῶν. Εἶναι προφανές ότι ή δράση θά έξελισσόταν τελείως διαφορετικά, αν ή Χρυσόθεμη εμφανιζόταν νωρίτερα. Παράλληλα ή άπουσία της άπό ένα όλόκληρο έπεισόδιο δημιουργεῖ τήν έντύπωση παρόδου τοῦ άπαραίτητου χρόνου για τήν έκτέλεση τῆς άποστολῆς της.

Παρόμοια εἶναι ή περίπτωση τῆς άπουσίας τῆς 'Ερμιόνης στόν 'Ο-

ρέστη: ἡ κόρη τῆς Ἑλένης πηγαίνει προσφορές στόν τάφο τῆς Κλυταιμήστρας ἐκτελώντας ἐντολή τῆς μητέρας της. Ἡ ἐπιστροφή της τοποθεῖται στό τέλος τοῦ ἔργου, ἀφοῦ στό μεταξύ ἔχει γίνει ἡ δίκη καί ἔχει ἐκδοθεῖ καταδικαστική ἀπόφαση γιά τά δύο ἀδέρφια⁴⁹. Παρά τό γεγονός ὅμως ὅτι ἡ καθυστέρηση τῆς Ἑρμιόνης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑπερβολική⁵⁰, ἡ Ἥλέκτρα τονίζει ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς ἑξαδέλφης της γίνεται στόν ἀναμενόμενο χρόνο:

καί δὴ πέλας νιν δωμάτων εἶναι δοκῶ·

τοῦ γάρ χρόνου τό μήκος αὐτό συντρέχει. (1214-5)

Στό ἴδιο ἔργο συντελεῖται καί μιά δεύτερη καθυστερημένη ἐπανεμφάνιση, μέ τή διαφορά ὅτι τό παρεμβαλλόμενο χρονικό διάστημα εἶναι μικρότερο. Ἐννοῶ τή σκηνή ὅπου ὁ Ὀρέστης στέλνει τήν ἀδελφή του στό παλάτι γιά νά ἀναπαυθεῖ ὕστερα ἀπό τίς συνεχεῖς φροντίδες πού τοῦ προσέφερε. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ ποιητής ἀπομακρύνει εὐσχημα τήν Ἥλέκτρα ἀπό τή σκηνή καί ἀφήνει τόν ἥρωα μόνο του νά συναντήσῃ τόν Μενέλαο καί νά πάει στή συνέχεια, συνοδευόμενος ἀπό τόν Πυλάδη, στό δικαστήριο τῶν Ἀργείων. Ἡ Ἥλέκτρα μνημονεύεται στόν στίχο 787, ὅπου ὁ Πυλάδης ἀποτρέπει τόν Ὀρέστη νά ἐνημερώσῃ τήν ἀδελφή του γιά τήν πρόθεσή του νά παρουσιαστεῖ στό δικαστήριο, καί ἐπανεμφανίζεται στόν στίχο 845, δηλαδή 530 στίχους μετά τήν ἀποχώρησή της ἀπό τή σκηνή (315).

Σέ τρεῖς ἄλλες περιπτώσεις μεσολαβεῖ μεγάλο χρονικό διάστημα ἀνάμεσα στήν ἔξοδο καί τήν ἐπανεμφάνιση ἑνός προσώπου: στήν Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, τόν φιλοκτήτη καί τίς Βάκχες. Στό πρῶτο ἔργο ὁ Ὀρέστης κατασιρῶνει στόν πρόλογο τό ἐκδικητικό του σχέδιο καί δέν ἐπανεμφανίζεται παρά μόνο ἔπειτα ἀπό 1013 στίχους (85 + 1098). Ἡ Ἥλέκτρα, πού εἶναι τό κύριο πρόσωπο τοῦ ἔργου, πρέπει νά ζήσει μέσα στήν ἀπόγνωση γιά κάποιο χρονικό διάστημα, καί ἡ Κλυταιμήστρα νά θριαμβεύσῃ γιά λίγο, ὥσπου ἡ κατάσταση νά ἀνατραπεῖ ὀλοκληρωτικά χάρις στόν ἀναγνωρισμό. Στόν φιλοκτήτη ὁ Ὀδυσσεύς, πού ἐπίσης εἶναι ὁ ἐμπνευστής τοῦ σχεδίου γιά τήν ἀπαγωγή τοῦ ἥρωα καί τοῦ πολύτιμου τόξου του, ἐπανεμφανίζεται ὕστερα ἀπό 840 στίχους (134 + 974), μέ σκοπό νά παρεμποδίσει τόν Νεοπτόλεμο νά ἐπιστρέψῃ τό τόξο στόν κάτοχό του. Στίς Βάκχες, τέλος, ὁ θεατής δέ μαθαίνει τίποτε γιά τόν Κάδμο, ἀπό τή στιγμή πού, μαζί μέ τόν Τειρεσία, ἐγκαταλείπει τή σκηνή, γιά νά μεταβεῖ στόν Κιθαιρώνα (369). Ὄταν ἐπανεμφανίζεται μετά ἀπό 847 στίχους (1216), μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στό μεταξύ ἐπέστρεψε στήν πόλη, ἄκουσε ἐκεῖ ἀπό κάποιον γιά τή φοβερή τύχη τοῦ Πεν-

Θέα (1222-4) καί περισυνέλεξε τὰ λείψανα τοῦ διαμελισμένου ἐγγονοῦ του⁵¹.

Δύο περιπτώσεις ἀργοπορημένης ἐμφάνισης ὑπολείπεται νά συζητηθοῦν· ἡ μία εἶναι ἀπλή: Πρόκειται γιὰ τήν Ἰσμήνη στόν ΟΚ, ἡ ὁποία ἀποχωρεῖ στόν στίχο 509, γιὰ νά προσφέρει χοές στίς Εὐμενίδες, συλλαμβάνεται στόν ἐξωσκηνικό χῶρο ἀπό ὁπαδούς τοῦ Κρέοντα καί ἐπιστρέφει στή σκηνή, χάρη στή σωτήρια παρέμβαση τῶν Ἀθηναίων, ὥστε-ρα ἀπό 587 στίχους (1093).

Ἡ δεύτερη περίπτωση εἶναι περισσότερο σύνθετη καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀξιολογούμενο παράδειγμα γιὰ τόν χειρισμό τοῦ χρόνου ἀπό τόν ποιητή. Μετά τό χαρούμενο τραγούδι τοῦ χοροῦ γιὰ τήν ἀναμενόμενη ἐπιστροφή τοῦ Ἡρακλῆ (633-62) ἐμφανίζεται ἡ Δηιάνειρα, ἡ ὁποία δύο φορές (664, 674) ἀναφέρεται στό πρόσφατο χρίσμα τοῦ γιορταστικοῦ χιτώνα μέ τό χρονικό ἐπίρρημα ἀρτίως. Ἡ ἡρώιδα, μόλις μπῆκε στό σπῖτι (πρβ. 693 εἴσω δ' ἀποστεύχουσα), διαπίστωσε τήν ἀνησυχητική ἀποσύνθεση μιᾶς τούφας χρисμένου μαλλιοῦ πού εἶχε ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τίς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου. Καί ἐκμυστηρεύεται στίς γυναῖκες τοῦ χοροῦ τή φοβερή της διαπίστωση. Πιστεύω ὅτι τό χρονικό διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν ἀποστολή τοῦ χιτώνα καί τήν ἀποσύνθεση τῆς τούφας ἀφενός καί ἀνάμεσα στή διαπίστωση τῆς ἡρώιδας καί τήν ἐκμυστήρευση τῶν φόβων της ἀφετέρου δέν πρέπει νά εἶναι πολύ μεγάλο⁵², γιατί διαφορετικά τό ἀρτίως δέ θά εἶχε κανένα νόημα. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὕτη εἶναι σωστή, τότε ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ὑλλου ὡς ἀγγέλου τοῦ θανάτου τοῦ Ἡρακλῆ εἶναι κάπως πρόωρη, καθώς μάλιστα συντελεῖται στό μέσο διαλόγου καί ὄχι ἀμέσως μετά τό στάσιμο. Ὁ Ὑλλος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἄμεση ἐπιβεβαίωση τῶν βάσιμων ἀνησυχιῶν τῆς μητέρας του. Ὁ ποιητής ἐπινόεῖ ἐδῶ ἕνα ἄλλο μέσο, γιὰ νά δηλώσει τήν πάροδο τοῦ χρόνου, μολονότι ὁ χρόνος εἰσόδου τοῦ Ὑλλου δέ συμβιβάζεται μέ τόν χρόνο τῆς Δηιάνειρας, ὅπως τόν ἀποκαταστήσαμε ὑποθετικά ἀμέσως παραπάνω: Ὁ Ὑλλος, ὅπως θυμᾶται ὁ θεατής, εἶχε ἀναχωρήσει, γιὰ νά ἀναζητήσῃ τόν πατέρα του στήν Εὐβοία, πρίν ἀπό τήν πάροδο τοῦ χοροῦ. Ὄταν, ἐπομένως, ἐπανεμφανίζεται πρὸς τό τέλος τοῦ πρώτου μέρους τοῦ δράματος, ἡ σχετικά μακρόχρονη ἀπουσία του ἀπό τή σκηνή (93+754· 641 στίχοι ἢ τό μισό ἔργο) ἀρκεῖ γιὰ νά ὑποβάλλῃ τήν ἐντύπωση ὅτι ἔχει παρέλθει ὁ ἀπαραίτητος χρόνος. Ὁ θεατής δέ διαθέτει τόν ἀπαραίτητο χρόνο οὔτε τήν ψυχική διάθεση, ὥστε νά προβεῖ στούς συλλογισμούς πού ἀναφέραμε, γιὰ νά διαπιστώσῃ πόσο

χρονικό διάστημα μεσολαβεῖ ανάμεσα στήν ἔξοδο καί τήν ἐπανεμφάνιση τῆς Δηιάνειρας. Ἔτσι, ἐπικρατεῖ ὁ χρόνος τοῦ Ὑλλου πού εἶναι εὐκολότερο νά τόν ἀποκαταστήσει ὁ θεατής στή φαντασία του ἕξαιτίας τῆς μακρόχρονης ἀπουσίας πού ἐπισημάναμε.

Ὁ πιό ἐμφανής τρόπος ἐπισημάνσης παρύδου τοῦ χρόνου εἶναι, ὡστόσο, ἡ ρητή ἀναφορά ἐνός προσώπου στό διάστημα πού ἔχει μεσολαβήσει ὡς τή στιγμή πού μιλά. Ἔτσι, στόν 0Τ ὁ βασιλιάς ἐκφράζει τήν ἀπορία του γιά τήν ὑπερβολική καθυστέρηση τοῦ Τειρεσία πού προσκλήθηκε δύο φορές (288-9):

ἔπεμψα γάρ Κρέοντος εἰπόντος διπλοῦς
πομπούς· πάλαι δέ μή παρών θαυμάζεται.

Ἡ πρόσκληση τοῦ Τειρεσία γίνεται ἔπειτα ἀπό πρόταση τοῦ Κρέοντα⁵³, ἡ ὁποία ὅμως δέ διατυπώνεται ἐπὶ σκηνῆς. Τέτοιου εἶδους προσκλήσεις πού συνειδητοποιοῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπό τόν θεατὴ εἶναι σχετικὰ σπάνιες στό δράμα⁵⁴. Ὁ ποιητής ἐπιθυμεῖ προφανῶς νά δείξει τή φροντίδα καί τήν προνοητικότητα τοῦ βασιλιᾶ, ὁ ὁποῖος προλαμβάνει τίς σκέψεις καί τίς ἐπιθυμίες τῶν ὑπηκόων του. Ἡ ἀργοπορία τοῦ μάντη ὑπογραμμίζεται, γιά νά φανοῦν οἱ δισταγμοί τοῦ Τειρεσία καί ἡ ἀπροθυμία του (πρβ.316 κέ.) πού ὀφείλονται σέ λόγους πού γνωρίζει μόνο ὁ θεατής. Μὲ αὐτόν τόν τρόπο ὄχι μόνο γίνεται αἰσθητὴ ἡ πάροδος τοῦ χρόνου, ἀλλὰ ἐρεθίζεται καί ἡ φαντασία τοῦ θεατῆ, ὁ ὁποῖος ἀναρωτιέται ἂν καί σέ ποιό βαθμό ἡ συνάντηση τῶν δύο προσώπων θά εἶναι ἀποκαλυπτική γιά τήν πραγματική ταυτότητα τοῦ Οἰδίποδα. Καί ὁ βουκόλος πρέπει νά προσκλήθηκε δύο φορές (860 καί 1069), ὅπως μποροῦμε νά συμπεράνουμε καί ἀπό τό γεγονός ὅτι, ὅταν ἐμφανίζεται, συνοδεύεται ἀπό περισσότερους ἀπὸ ἓναν δούλους, πού προφανῶς ἀνέλαβαν τόν ρόλο τοῦ ταχυδρόμου (1114-5). Καί ἐδῶ ὁ Οἰδίπους χρησιμοποιεῖ τό χρονικό ἐπίρρημα πάλαι (1112), γιά νά δηλώσει τόν χρόνο πού μεσολάβησε ανάμεσα στήν πρόσκληση καί τήν ἐμφάνιση τοῦ βουκόλου. Ἡ καθυστέρησή του εἶναι εὐλογη καί ὀφείλεται στήν ἀπροθυμία του νά καταθέσει στόν ἄνθρωπο πού γνωρίζει ὅτι εἶναι ὁ δολοφόνος τοῦ δεσπότη του.

Στόν Αἴαντα ἀνάμεσα στήν ἔξοδο τοῦ Τεύκρου γιά ἀναζήτησι τοῦ κατάλληλου χώρου ὅπου θά θαφτεῖ ὁ ἀδελφός του (1184) καί τήν τελικὴ ἐντολή γιά τόν ἐνταφιασμό (1403 κέ.) μεσολαβεῖ ἀρκετός χρόνος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος ὁ Τεῦκρος (1402-3):

ἄλλις· ἤδη γάρ πολὺς ἐκτέταται
χρόνος.

Στίς Τραχίνιες ὁ χρόνος παραμονῆς τοῦ Λίχα στήν Τραχίνα πλαισιώνεται ἀπό δύο ρητές ἀναφορές. Στήν πρώτη ἡ Δηϊάνειρα τονίζει τή βιαστική ἀναχώρηση τοῦ Λίχα (395-6):

ὥς ἐκ ταχείας σύν χρόνῳ βραδεῖ μολών
ἄσσευς, πρὶν ἡμᾶς κἀννανεώσασθαι λόγους.

Στή συνέχεια ὁ Λίχας ὑποχρεώνεται νά ἀποκαλύψει τήν ταυτότητα τῆς Ἰόλης⁵⁵ καί τή σχέση της μέ τόν Ἡρακλῆ, πράγμα πού ὁδηγεῖ στήν ἀποστολή τοῦ μοιραίου γιορταστικοῦ χιτῶνα. Ὄταν ὁ Λίχας ἀναχωρεῖ γιά τό Κήναιο, ἔχει ἤδη περάσει ἀρκετός χρόνος, ὅπως δηλώνει ὁ Ἔδιος (598-9):

τί χρή ποιεῖν; σήμαινε, τέκνον Οἰνέως·
ὥς ἐσμέν τῷ μακρῷ χρόνῳ βραδεῖς.

Τήν πάροδο τοῦ χρόνου τήν αἰσθάνεται ἔντονα ἡ Μήδεια στό ὁμώνυμο δράμα τοῦ Εὐριπίδη, καθώς ἀναμένει μέ ἀγωνία τό ἀποτέλεσμα τῆς σκευωρίας της (1116-7):

φίλαι, πάλαι τοι προσμένουσα τήν τύχην
καρδοκῶ τάκετθην οἷ προβήσεται.

Στήν Ἀνδρομάχη ἡ τροφός πού πρόκειται νά εἰδοποιήσῃ τόν Πηλέα σκέφτεται ἔντρομη πῶς θά δικαιολογήσῃ τήν πολύωρη ἀπουσία της, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς δέ θά διαφύγῃ τήν προσοχή τῆς καχύποπτης Ἑρμιόνης (84): τί δῆτα φήσω χρόνιος⁵⁶ οὗς' ἐκ δωμάτων; Ὄταν ὁ Πηλέας ἐμφανίζεται ὕστερα ἀπό 460 στίχους, ὁ θεατῆς ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀπαιτήθηκε ἀρκετός χρόνος γιά τήν πρόσκληση καί τήν ἄφιξη τοῦ ἥρωα.

Ἡ καθυστέρηση τῆς Ἑκάβης στό ὁμώνυμο δράμα τοῦ Εὐριπίδη νά παραλάβῃ τό πτώμα τῆς Πολυξένης ὑποχρεώνει τόν Ἀγαμέμνονα νά ὑποβάλλῃ τήν ἐρώτηση (726-7): Ἑκάβη, τί μέλλεις παῦδα σὴν κρύπτειν τάφῳ / ἐλθοῦσα; Σέ καθυστερήσεις πού προϋποθέτουν ἀνάλογη πάροδο χρόνου ἀναφέρονται καί δύο ἄλλα πρόσωπα: ὁ Λύκος στόν Ἡρακλῆ καί ἡ Ἰφιγένεια στήν IT. Ὄταν ὁ Λύκος ἐμφανίζεται καί ἀναζητεῖ τά θύματά του, παρατηρεῖ (701-3):

ἐς καιρόν οὔκων Ἀμφιτρύων ἔξω περᾶ·
χρόνος γάρ ἤδη δαρός ἐξ ὅτου πέπλους
κοσμεῖσθε σῶμα καί νεκρῶν ἀγάλμασιν.

Ὁ Λύκος ἀναφέρεται στήν ἐπιθυμία πού εἶχε ἐκφράσει ἡ Μεγάρα νά νεκροστολίσει τά παιδιὰ της. Χάρη σ' αὐτή τήν τελευταία ἐνδειξη ἀγάπης τῆς μητέρας πρὸς τά παιδιὰ της δημιουργεῖται μιὰ ἐπιβράδυνση πού ἀποδεικνύεται εὐεργετική, γιατί στό μεταξύ ἐμφανίζεται ὁ Ἡρακλῆς. Ἔτσι δικαιώνεται ἡ γνωμική ἀπόφαση τοῦ Ἀμφιτρύωνα (93): ἐν

ταῖς ἀναβολαῖς τῶν κακῶν ἔνεστι' ἄκη (πρβ.87 χρόνον δέ μηκύνωμεν ὄντες ἀσθενεῖς). Ἡ ἐπισημάνση τῆς μεσολάβησης ἀρκετοῦ χρόνου ἀπό τόν Λύκο προσφέρει τό πλαίσιο γιά τά ἀπροσδόκητα γεγονότα, πού σύντομα θά μετατρέψουν τόν ἐπίδοξο θύτη σέ θύμα. Ἡ διαπίστωση τοῦ τυράννου ἀποκτᾷ εἰρωνικό χρῶμα.

Ἀκρως εἰρωνική εἶναι ἡ προειδοποίηση τῆς Ἰφιγένειας πρὸς τόν θόαντα ὅτι ἡ τελετή τοῦ καθαρμοῦ ἐνδέχεται νά ἀπαιτήσῃ ἀρκετόν χρόνο (1219-20):

Ιφ. ἦν δ' ἄγαν δοκῶ χρονίζειν... Θο. τοῦδ' ὅρος τίς ἐστί μοι;

Ιφ. θαυμάσης μηδέν. Θο. τά τῆς θεοῦ πρᾶσσ' —ἐπεὶ σ χ ο λ ή —καλῶς⁵⁷.

Στήν ΙΑ ἡ Κλυταιμῆστρα ἀναζητεῖ τόν Ἀγαμέμνονα, πού ἀπουσιάζει ἀπό τόν στίχο 750 (1098-9):

ἐξῆλθον οὔκων προσκοπούμενη πόσιν,

χρόνον ἄπόντα κάκλελοιπότα στέγας.

Στό μεταξύ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ οἱ πραγματικές προθέσεις τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὅπως ἀποκαλύπτεται ὁ πραγματικός ρόλος τῆς Ἰόλης κατά τήν ἀπουσία τοῦ Λίχα στίς Τραχίνιες, καί θά ἀκολουθήσῃ ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο συζύγων.

Στόν Φιλοκτήτη, τέλος, ὁ Ὀδυσσεύς, προκειμένου νά ἐπισπεύσῃ τήν ἀναχώρηση τοῦ Νεοπτόλεμου καί τοῦ Φιλοκτήτη ἀπό τό νησί, ἀνακοινώνει στόν Νεοπτόλεμο ἕνα σχέδιο σέ περίπτωση πού θά διαπιστώσῃ κάποια ἀργοπορία στήν ἐκτέλεση τῆς ἀποστολῆς (126-9):

καί δεῦρ', ἐάν μοι τοῦ χρόνου δοκῇτέ τι

κατασχολάζειν, αὖθις ἐκπέμψω πάλιν

τοῦτον τόν αὐτόν ἄνδρα, ναυκλήρου τρόποις

μορφήν δολώσας, ὥς ἂν ἀγνοίῃ προῆ.

Πραγματικά, ὁ ἔμπορος θά ἐμφανιστεῖ στόν στίχο 542. Ἡ ἀποστολή τοῦ ἀφενός προδίδει τήν ἀδημονία τοῦ Ὀδυσσεύ⁵⁸, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι πέρασε ἀρκετός χρόνος χωρίς ἀποτελέσματα (χρονική διάσταση) καί ἀφετέρου ἀποκαλύπτει πόσο καλά γνωρίζει ὁ πολύτροπος ἥρωας τήν ἀνθρώπινη ψυχή (ψυχολογική διάσταση). Ὁ Ὀδυσσεύς, πού δέν τολμᾷ νά ἐμφανιστεῖ ἀπό φόβο μήπως ναυαγήσῃ ἡ σημαντική ἀποστολή του, στέλνει τόν ἔμπορο γιά νά ἐλέγξει τήν κατάσταση καί νά προλάβῃ ἐνδεχόμενη ὑπαναχώρηση τοῦ Νεοπτόλεμου.

Στήν ἴδια κατηγορία ἀνήκει καί τό μοναδικό παράδειγμα ἀπό τόν Αἰσχύλο. Στόν Ἀγαμέμνονα ἡ Κλυταιμῆστρα ἀναφέρεται στόν ὁλολυγμό της γιά τήν ἀφίξη τοῦ φωτεινοῦ σήματος στό Ἄργος (587): ἀνωλόλυξα

μέν πάλαι χαρᾶς ὑπο. Βέβαια, τό πάλαι μπορεί νά σημαίνει καί "πρό ὀλίγου"⁵⁹. ἀπό τή στιγμή ὅμως πού δεχτοῦμε ὅτι ἡ δράση τοῦ ἔργου διαρκεῖ περισσότερο ἀπό μιὰ ἡμέρα, γιά τοὺς λόγους πού προαναφέρθηκαν στό κεφάλαιο Β', εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δώσουμε τήν ἐρμηνεῖα "πρίν ἀπό ἡμέρες".

Ἀλλά καί τό ἀντίστροφο συναντοῦμε στήν τραγωδία, δηλαδή τήν ὑπογράμμιση παρόδου μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος. Οἱ περιπτώσεις αὐτές εἶναι στατιστικά λιγότερες. Ἔτσι, στίς Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου ὁ Πελασγός ὑπόσχεται στίς Δαναΐδες ὅτι ὁ πατέρας τους θά ἐπιστρέψει σύντομα (516): ἀλλ' οὔτι δα ρόν χρόνον ἐρμηώσει πατήρ. Στόν ΟΚ ἡ εἴσοδος τοῦ Κρέοντα συντελεῖται μέ μικρή χρονική ἀπόσταση ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς Ἰσμήνης· ἡ ἐπικείμενη ἀφιξη τονίζεται μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση χάρι στο σῆμα κατ' ἄρση καί θέση (396-7):

καί μὴν Κρέοντά γ' ἴσθι σοι τούτων χάριν
ἥξοντα βαλοῦ κούχ' μυρίου χρόνου.

Πρβ. τά λόγια τῆς Ἰφιγένειας γιά τήν ἐπικείμενη ἀφιξη τοῦ Θόαντα στήν IT (1080-1):

ὥς αὐτίχ' ἥξει τῆσδε κοῦρανός χθονός,
θυσίαν ἐλέγχων εἰ κατεύργασται ξένων.

Ὁ Θόας ἐμφανίζεται στόν στίχο 1153 μετὰ τή μεσολάβηση στασίμου.

Στόν Ἰππόλυτο, τέλος, ὁ ἥρωας ἀναφέρεται στό μικρό χρονικό διάστημα πού μεσολαβεῖ ὥς τόν θάνατο τῆς Φαίδρας:

ἔα, τί χρῆμα; σὴν δάμαρθ' ὀρῶ, πάτερ,
νεκρόν· μεγίστου θαύματος τόδ' ἄξιον·
ἦν ἀρτίως ἔλειπον, ἦ φάος τόδε
οὔπω χρόνον παλαιόν εἰσεδέρκετο.

Ἡ συναγωγή τῶν παραπάνω χωρίων δείχνει μέ σαφήνεια ὅτι φορέας καί ἐκφραστής τοῦ χρόνου εἶναι τό δραματικό πρόσωπο, τό ὁποῖο ἐφιστᾷ τήν προσοχή τοῦ θεατῆ στή μεσολάβηση μικρότερου ἢ μεγαλύτερου χρονικοῦ διαστήματος ἀνάμεσα σέ δύο γεγονότα. Βέβαια, ἡ πάροδος τοῦ χρόνου δέ σημειώνεται πάντοτε ρητά, ἀλλά δηλώνεται μέ τήν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων καί μέ τήν εἴσοδο ἢ τήν ἐπανεμφάνιση διαφόρων προσώπων, πού οἱ κινήσεις ἢ οἱ εἰδήσεις τους προϋποθέτουν κάποιο χρονικό διάστημα. Ἀναμφισβήτητο παραμένει, πάντως, ὅτι μέ τή μετάθεση τοῦ χρόνου ταξιιδιῶν σέ περιοχή "ἔξω τοῦ δράματος", μέ τή σύμπτωση στή συνάντηση ἐμφανιζόμενου καί ἀναζητούμενου προσώπου,

καθώς και μέ τήν άργοπορημένη έπανεμφάνιση ενός προσώπου, τό όποιο, σέ όρισμένες περιπτώσεις, πλαισιώνει μέ τήν παρουσία του τό δράμα, εύνοεΐται ή τήρηση τής ενότητας του χρόνου και εξασφαλίζεται ή πυκνότητα στή δράση· αντίθετα, ή καθυστερημένη έπανεμφάνιση ενός προσώπου μέσα στό έργο και ή ρητή επισήμανση παρόδου ικανού χρόνου προσδίδουν στό δράμα, δημιουργώντας τά άπαραίτητα διαλείμματα, φυσικότητα και άληθοφάνεια.

1) Γιά τήν ἰδιοτυπία τοῦ χώρου στούς Ἡρακλεΐδες βλ. Hourmouziades (1965) 125 κέ. καί Rosivach (1978).

2) Τήν ἄφιξη τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους στούς Δελφούς σημειώνει ὁ Ἑρμῆς στόν πρόλογο τοῦ Ἰωνα (66). Ἡ ἐντύπωση τῆς ἄφιξης ἐνισχύεται τόσο ἐδῶ ὅσο καί στήν IT ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ νεοφερμένοι περιγράφουν τόν καινούριο χῶρο στόν ὁποῖο ἔχουν φτάσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ Ἥλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ μέ τήν "Ξενάγηση" τοῦ Ὁρέστη ἀπό τόν Παιδαγωγό.

3) Ἡ ἄφιξη τοῦ Τεύκρου στήν Αἴγυπτο συγχρονίζεται μέ τό ναυάγιο τοῦ Μενέλαου στίς ἀκτές τῆς ἴδιας χώρας. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι καμιά ἀρχαία μαρτυρία δέν παρέχει τήν πληροφορία ὅτι ὁ Τεύκρος νόστησε ἐφτά χρόνια μετά τήν πτώση τῆς Τροίας (πρβ. π.χ. τό σχόλιο στόν στίχο 76 τοῦ Δ' Νεμεόνικου τοῦ Πινδάρου: ὁ γάρ Τεύκρος ἐλθὼν μετά τήν ἄλωσιν τῆς Ἰλίου ἐν Σαλαμῶνι καί ὑπονοηθεὶς ὑπό τοῦ Τελαμῶνος ὡς αὐτοῦ γεγονῶς τοῦ φόνου τοῦ Αἴαντος φυγῶν ὤκησε τήν Κύπρον), γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἄφιξη Τεύκρου καί Μενελάου τήν ἴδια ἡμέρα ὀφείλεται σέ ἐπίνοια τοῦ ποιητῆ. Γιά τήν ἐφτάχρονη θαλασσινή περιπέτεια τοῦ Μενέλαου μάς πληροφοροῦν οἱ στίχοι 111-2 καί 775-6. Τέτοιες χρονικές μεταθέσεις δέν εἶναι ἄγνωστες στόν Εὐριπίδη. Ἔτσι, ἐνῶ σύμφωνα μέ τόν Ὅμηρο (γ 308-12) καί τόν ἴδιο τόν Εὐριπίδη (Ἥλέκτρα 1278-80) ὁ Μενέλαος φτάνει στό Ἄργος τήν ἡμέρα τοῦ φόνου τῆς Κλυταιμῆστρας, στόν Ὁρέστη φτάνει ἕξι ἡμέρες μετά τή μητροκτονία.

4) Τήν ἄφιξη τοῦ Μενέλαου σημειώνει ἡ Ἥλέκτρα στόν πρόλογο (53 κέ.).

5) Ἡ ἐπιστροφή τοῦ νικηφόρου Ἀγαμέμνονα στήν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου εἶναι διαφορετική, γιατί ἐκεῖ ὁ νόστος προσημαίνεται ἀπό τή φρυκτωρία.

6) Ὁ ἐξωσκηνικός χῶρος ἀπό τόν ὁποῖο ἐπιστρέφει ὁ Πενθέας παρμένει ἀόριστος (215): ἔκδημος ὦν μέν τῆσδ' ἐτύγχανον χθονός. Πρβ., ἀντίθετα, π.χ. Αἴαντα (720-1): Τεύκρος πάρεστιν ἄρτι Μουσίων ἀπό / κρημνῶν.

7) Βλ. Taplin (1977) 136-137.

8) Δέν εἶναι ἐπίσης καθόλου σίγουρο ὅτι ὁ κήρυκας στόν Ἀγαμέμνο-

να συναντᾷ τόν βασιλιά στόν ἔξωσκηνικό χῶρο. Βέβαια, ἡ Κλυταιμῆστρα ἀναθέτει στόν κήρυκα κάποια παραγγελία γιά τόν σύζυγό της (604 κέ.), ἀλλά (α) ὁ κήρυκας δέν ἐγκαταλείπει ἀμέσως τή σκηνή καί (β) ὁ Ἀγαμέμνων δέ φαίνεται νά γνωρίζει τήν παραγγελία αὐτή. Ἀλλωστε ὁ βασιλιάς δέν εἶχε κανέναν λόγο νά καθυστερήσει, ὥστε νά εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀποστολή ἀγγέλου. Τά λόγια τῆς Κλυταιμῆστρας ἀποτελοῦν, ἐπομένως, μιᾶ "γενική δοκιμή" τοῦ πλαστοῦ λόγου της πού θά ἐκφωνήσῃ χαιρετίζοντας τόν Ἀγαμέμνονα.

9) Ἔτσι καί ὁ Wilamowitz(1899) I 210 σημ.1.

10) Τέτοιες ματαιώσεις συμβαίνουν, καί ὅταν πρόκειται γιά κοντινό ἔξωσκηνικό χῶρο. Ἔτσι, στίς Φούνισσες ὁ Ἑτεοκλῆς, προτοῦ ἀναχωρήσῃ γιά τή μάχη, ἀναθέτει σέ κάποιον νά καλέσῃ τόν Κρέοντα (690-4). Ἡ ἀποστολή ματαιώνεται, γιατί τό ἀνάζητούμενο πρόσωπο ἐμφανίζεται συμπτωματικά (695-6). Διαφορετική εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ Δίχα στίς Τραχύνες, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται αὐτόκλητος (392).

11) Βλ. σχετικά Howald(1930) 150* Grube(1941) 234 κέ.* Pohlenz(1954)² I 363 καί Conacher(1967) 105. Τόν ἐπεισοδιακό χαρακτήρα τῆς σκηνῆς ἀναγνωρίζει καί ὁ Strehlein(1958) 38-42, ἀλλά παράλληλα δείχνει τήν ἀναγκαιότητά της (ἰδιαίτερα σ.39). Καί ὁ Lesky(1972)³ 366 παραδέχεται ὅτι, παρά τή χαλαρότητα τῆς σύνθεσης, ἡ ἐντύπωση ἐνός "καλά ἐπισκοπήσιμου συνόλου" εἶναι ἀναντίρρητη.

12) Βλ. σχετικά Zuntz(1955) 12-12 καί Collard(1975) 353-354, ὅπου καί παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

13) Βλ. Diller(1961) 95 καί Solmsen(1974) II 277 κέ.

14) Βλ. Kitto(1966) 213-214. Ἡ προσευχή τῆς Κλυταιμῆστρας πρὸς τόν Δία προτοῦ μπεῖ στό παλάτι, ὅπου θά ἐκτελέσῃ τή συζυγοκτονία, ἀνήκει στήν κατηγορία προσευχῶν πρίν ἀπό τήν πραγματοποίηση κάποιας ἀποστολῆς, κατηγορία διαφορετική ἀπό τίς περιπτώσεις πού ἐξετάζουμε ἐδῶ. Βλ. σχετικά Schadewaldt(1926) 75 σημ.3, 101. Γιά τίς προσευχές στόν Εὐριπίδη γενικά βλ. Langholf(1971).

15) Λεπτομέρειες γιά τή χρονική ὁργάνωση τοῦ τμήματος πού ἀρχίζει μέ τήν ἄφιξη τοῦ Ὁρέστη βλ. στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

16) Βλ. σχετικά Zuntz(1955) 32-33.

17) Πρβ. OK 361-3 καί "Ιωνα 1106-8.

18) Οἱ στίχοι 66-7 θεωροῦνται ἀπό τή Dale (1954) ὑποπτοί, ἀλλά τό γεγονός αὐτό δέν ἐπηρεάζει οὐσιαστικά τόν χαρακτήρα τῆς πρόρρησης τοῦ Ἀπόλλωνα.

19) Βλ. Ἀριστοτέλη Ποιητική 61b 20* Σχόλια στόν στίχο 666 τῆς Μήδειας* ὁ Schlegel (1967) I 122 χαρακτηρίζει τή σκηνή "παγερή παρεμβολή". ὁ Post (1951) 293 σημ. 4 ὑποστήριξε ὅτι ἡ σκηνή τοῦ Αἰγέα προδίδει τή βιαστική ἐπεξεργασία ἐνός ἤδη ὑπάρχοντος ἔργου* ὁ Χαραλαμπίκης (1977) 238 παρατηρεῖ: "Ὁ Αἰγεύς ἐμφανίζεται ὅπως αἰφνιδίως χωρίς ἐσωτερικήν λογικήν συνοχήν τῶν ὁσων μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐλέχθησαν". Τή σκηνή ὑπερασπίζουσιν ὁ Erbse (1966a) ἡ Bretzigheimer (1968) 106 κ.ε. καί ὁ Dunkle (1969). Τήν πολιτική διάσταση τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Αἰγέα προβάλλει ὡς αἰτία ὑπαρξῆς του ὁ Paduano (1968) 209-215. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Νεόφρων προσπάθησε νά βρεῖ μιά εὐλογοφανή αἰτία γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ Αἰγέα στήν Κόρινθο* βλ. σχετικά Page (1938) xxxi-xxxi. Γιά τή χρονολογική σχέση τῶν δύο δραμάτων βλ. πρόσφατα Knox (1977) 194 σημ. 7, ὅπου ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

20) Βλ. Christmann (1962) 67 καί Steidle (1968) 152 σημ. 3.

21) Ὅτι ἡ ἡρώιδα παρουσιάζεται κυρίως σάν πληγωμένη γυναίκα καί ὄχι σάν μάγισσα ἢ συγγενῆς τοῦ Ἥλιου τονίζουν πρόσφατα ὁ Shaw (1975) 258-264 καί ὁ Knox (1977) 14.

22) Βλ. Arnim (1931) I 73-75.

23) Βλ. Bretzigheimer (1968) 139-140. Γιά τόν χρόνο σύλληψης τοῦ σχεδίου τῆς παιδοκτονίας βλ. Ebener (1961) 216* Conacher (1967) 190 σημ. 1 καί Steidle (1968) 154 σημ. 16* ὅλοι τάσσονται γιά μιά πρόιμη σύλληψη. Ἀντίθετος ὁ Lattimore (1964) 90 σημ. 8.

24) Ἡ ἀναγγελία τῆς ἀπροσδόκητης ἐμφάνισης τοῦ Ὁρέστη φαίνεται νά ἀντιστρατεύεται τήν πρακτική τῶν αἰφνιδίων εἰσόδων, ἀλλά δικαιολογεῖται μέ τή σκέψη ὅτι ὁ χορός ἐπιβεβαιώνει [879 καί μὲν* βλ. Stevens (1971) σχόλιο στόν στίχο] τά λόγια τῆς θεράπαινας ὅτι ἡ Ἑρμιόνη δέν πρέπει νά ἐκτίθεται στή θέα τῶν ξένων* πραγματικά, ἐκείνη τή στιγμή πλησιάζει ἕνας ξένος, ὁ Ὁρέστης.

25) Γιά τούς στίχους αὐτούς βλ. Schwinge (1972) 38-39.

26) Ἀνάλυση τῆς σκηνῆς στὴ Schwinge(1972)137 κέ.

27) Γιά τὴ ματαίωση τῆς αὐτοκτονίας τοῦ Ἡρακλῆ βλ. Romilly(1980).

28) Ἡ Burnett(1971)186 ὑποστηρίζει ὅτι ἓνας ἔμπειρος θεατὴς θὰ προσδοκοῦσε τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς στασίμου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Πυλάδῃ· κατὰ τέτοιο ὅμως ἔρχεται σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ σύμβαση παρόμοιων σωτήριων ἐμφανίσεων.

29) Ἡ μεταβολὴ σημειώνεται μὲ τὴν τυπικὴ πρόστακτικὴ ἐπίσχες (1069), γιὰ τὴν ὁποία βλ. Burnett(1971)98 σημ.18, 120 σημ.14. Ὁ Strohm(1957)87 παρατηρεῖ: "οἱ βασικὲς λέξεις τιμωρεῖσθαι καὶ σῶζεσθαι διατρέχουν ἐναλλάξ ὁλόκληρη τὴ σκηνὴ κατὰστρωσης τοῦ σχεδίου (1102, 1117, 1171 ~ 1152, 1173, 1188, 1234)". Γιά τὸ θέμα τῆς σωτηρίας βλ. Garzga(1962)· ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ὀρέστη βλ. σσ.108-118. Πρβ. καὶ Parry(1969). Ἡ αἰφνίδια ἐμφάνιση ἑνὸς σωτήρα ἀπὸ μακρινὸ ἐξωσκηνικὸ χῶρο ἔχει τὸ ἀντίστοιχό της σὲ ἀπροσδόκητες εἰσόδους ἀπὸ πλησιέστερους χώρους, ὅπως συμβαίνει στὶς τυπικὲς περιπτώσεις "βοηδρομίας" [βλ. σχετικὰ Taplin(1977)218-221] καὶ αὐτοθυσίας [Μακαρία στοὺς Ἡρακλεῖδες· τὴ σύμβαση στοῦ ἔργου αὐτοῦ δὲν ἀναγνώρισαν ἡ Schmitt(1921)3-4, ὁ Stoessl(1956)214 καὶ ὁ Strohm(1957)51. Ὁ McLean(1934)206 χαρακτήρισε τὴ σκηνὴ "ψυχολογικὰ ἀπίθανη, αἰσθητικὰ δυσάρεστη καὶ ἀπὸ ἀποψη οἰκονομίας περιττή". Σωστὴ ἐκτίμηση τῆς σκηνῆς στὸν Förs(1964)98-99. Μενοικέας στὶς Φοῖνισσες. Στὴν ΙΑ ἡ αὐτόβουλη θυσία τῆς ἡρώιδας γίνεται κύριο θέμα τοῦ ἔργου]. Σωτήριες εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τῆς προφήτισσας στὸν Ἰῶνα μὲ χρῆση τοῦ ἐπίσχες (1320) καὶ τῆς Ἰοκάστης στὸν Οἶ, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται τὴν κατάλληλη στιγμή (631 καὶ ἑξῆς), ἐνῶ ὁ διαπληκτισμὸς ἀνάμεσα στὸν Οἶδίποδα καὶ τὸν Κρέοντα τείνει νὰ πάρει ἐπικίνδυνες διαστάσεις. Πρβ. ἐπίσης τὴν ἐπέμβαση τοῦ Ἀμφιάραου στὴν Ὑψιπύλη ἀπ.60,22 Bond καὶ τοῦ πρεσβύτη στὸν Κρεσφόντη (*Υἱίνος fab.137,9).

30) Γιά τὴν τεχνικὴ τῶν εἰσόδων ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία· ἐνδεικτικὰ σημειώσω: Felsch(1907)· Deckinger(1911)53 κέ., 142 κέ.· Harms(1914)54-55· Lindemann(1922)· Schmid-Stählin(1934)II 75 σημ.9· Joerden(1960)90· Ritchie(1964)252· Hourmouziades(1965)137-145· Pütz(1970)28. Ἡ ἐκτενέστερη καὶ πλουσιότερη σὲ ὑλικὸ ἐργασία εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Taplin(1977), ὁ ὁποῖος μὲ ἀφορμὴ τὸν Αἰσχύλο προβαίνει σὲ εὐκαιριακὲς παρατηρήσεις καὶ γιὰ τοὺς δύο ἄλλους τραγικοὺς. Ἀ-

ξίζει νά σημειωθεί ότι ὁ Felsch ἐκμεταλλεύεται τό ὕλικό του, γιά νά δείξει τήν εὐρηματικότητα τῶν τραγικῶν στήν τήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χώρου, πού δέ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Οἱ Schmid-Stählin, πού βασίζονται τό ὕλικό τους στίς παρατηρήσεις τοῦ Deckinger, συγκεντρώνουν ἓνα πλήθος χωρία πού δέν ἐμπίπτουν στίς κατηγορίες πού συζητοῦμε ἐδῶ. "Ετοι, δέ θά ἀναφερθοῦμε στά χωρία: 'Ανδρομάχη 820, 1166-7* Μήδεια 269* "Αλκίση 611* 'Εκάβη 216, 724-5* 'Ηλέκτρα 339-40* IT 236-7* 'Ορέστης 456-7, 1503* Φοίνισσες 443-5* IA 1619-20* Τραχύνιες 594-5, 732-3* OK 111-2.

31) Στόν OT 78, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κρέοντα ἀπό τοὺς Δελφούς, ὁ ἱερέας χρησιμοποιεῖ τή φράση ἐς καλόν.

32) Τήν ἴδια διαπίστωση κάνει καί ὁ Lindemann (1922) 43.

33) Γιά τήν ταυτόχρονη εἴσοδο δύο προσώπων βλ. Taplin (1977) 148-149 καί 241. 'Η ταυτόχρονη εἴσοδος τοῦ Ποσειδῶνα καί τῆς 'Αθηνᾶς στόν πρόλογο τῶν Τρωάδων [Taplin (1977) 241] δέν εἶναι πιθανή* βλ. σχετικά Lec (1976) σχόλιο στοὺς στίχους 46-7.

34) Γιά τίς σκηνές θυρωροῦ στήν ἀριστοφανική κωμωδία βλ. Στεφανῆ (1980) 83 κέ., ὅπου παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Στήν 'Ελένη (435 κέ.) ὁ θυρωρός εἶναι γυναικεῖο πρόσωπο, γιατί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Kannicht (1969) II 130, ἓνας ἄντρας πιθανότατα θά συνελάμβανε τόν Μενέλαο ἐκτελώντας σχετική διαταγή τοῦ Θεοκλύμενου.

35) Γιά τήν προτίμηση τῆς γραφῆς τῶν νεότερων κωδίκων ἐς δέον ἀπό τή γραφή εἰς μέσον βλ. Müller (1967) καί Kamerbeek (1978) σχόλιο στόν στίχο.

36) Γιά τήν πορεία τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ 'Ιππόλυτου βλ. Barrett (1964) 383.

37) 'Η σκηνή θυμίζει τό καλυμμένο πτώμα τῆς Κλυταιμῆστρας στήν 'Ηλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, τό ὁποῖο ὁ Αἴγισθος ἐκλαμβάνει ὡς πτώμα τοῦ 'Ορέστη, ἐνῶ ὁ ἥρωας βρίσκεται ζωντανός δίπλα του. Φυσικά, ἡ εἰρωνεία ἐδῶ εἶναι διαφορετικοῦ τύπου, γιατί ἡ 'Εκάβη δέν εἶναι θύμα πλεκτάνης. Πρβ. Matthiessen (1964) 164 μέ σημ. 3.

38) Θά μπορούσαμε νά παραβάλουμε τή σκηνή μέ τή συνάντηση τοῦ Οἰδίποδα καί τοῦ ἀνώνυμου ξένου, ὁ ὁποῖος στόν OK ἐπίσης ἐμφανίζε-

ται πρίν από τήν πάροδο τοῦ χοροῦ. Ἐνῶ ὁμως ὁ ξένος ἀποχωρεῖ, γιά νά εἰδοποιήσῃ τόν χορό, στούς Ἡρακλεῖδες ὁ κήρυκας παραμένει στή σκηνή, καί ὁ χορός εἰσέρχεται ὡς "βοηδρόμος" (βλ. παραπάνω σημ.29).

39) Ἡ ἴδια ἡ Ἰφιγένεια εἶχε πεῖ στόν Θόαντα (1205): πιστόν Ἑλλάς οἶδεν οὐδέεν. Γιά τή σκηνή τοῦ ἀγγέλου στήν IT βλ. τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Erdmann(1964)45-46.

40) Ἡ πρόσκληση τοῦ Θόαντα ἀπό τόν ἄγγελο ἀποτελεῖ δραματική παραλλαγή πρόσκλησης ἑνός προσώπου διά βοῆς. Τά σχετικά παραδείγματα τά συγκεντρώνει ὁ Lindemann(1922)49-50.

41) Ὁ Ὀρέστης, πού ἐμφανίζεται κρατώντας τή νεκρική ὑδρία, θυμίζει τήν εἴσοδο τοῦ ἀγγέλου στήν Ἀνδρομάχη, ὁ ὁποῖος συνοδεύει τό πτώμα τοῦ Νεοπτόλεμου.

42) Πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦ τήν ἀδημονία μέ τήν ὁποία ἡ Ἥλεκτρα προσδοκᾷ τήν ἀφίξη τοῦ Μενέλαου (68-70) καθώς καί τίς ἐλπίδες πού τρέφει ὁ Ὀρέστης (243-4) γιά τή σωτηρία του μέ τήν παρέμβαση τοῦ θεοῦ του· ἔτσι, ἡ ἄμεση ἀντίδραση τοῦ ἄρρωστου ἥρωα εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη.

43) Συγκριτική ἀνάλυση τῶν δύο σκηνῶν στόν Matthiessen(1964)48-52.

44) Πρβ. Felsch(1907)61.

45) Ὁ στίχος δέν παραδίδεται στόν Poxy 2180 καί γι' αὐτό ἀμφισβητήθηκε ἡ γνησιότητά του [βλ. σχετικά Kamerbeek(1967) στόν στίχο· ὁ Rose(1943)5 πρότεινε τόν ὀβελισμό τοῦ στίχου]. Θά πρέπει, ὡστόσο, νά παρατηρήσουμε ὅτι στό ἴδιο δράμα ἔχουμε τήν ἐμφάνιση τοῦ κατάλληλου προσώπου, ὅταν ὁ χορός κρίνει τόν ἑαυτό του ἀναρμόδιο νά ἀναλάβει ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία (1416-8).

46) Βλ. Winnington-Ingram(1969)131-132 καί Arnett(1973)51.

47) Ὁ Joerden(1960)59 σημ.1 συγκεντρώνει τά χωρία ὅπου ἀπαντοῦν ἀργοπορημένες ἐμφανίσεις. Οἱ περιπτώσεις τοῦ Οἰδίποδα στίς Φοίνισσες (66 + 1359) καί τοῦ Θησέα στόν Ἡρακλῆ (619 + 1163) δέν ἀνήκουν στήν κατηγορία αὕτη, γιατί τά παραπάνω πρόσωπα ἀπλῶς μνημονεύονται καί δέν παρουσιάζονται στή σκηνή, ὅπως συμβαίνει στά ὑπόλοιπα παραδείγματα. Ἀλλά καί ἡ ὑπαγωγή τῆς ἐμφάνισης τοῦ Ἡρακλῆ

στήν "Αλκίση (567 + 713) καί τοῦ Ὀρέστη μέ τόν Πυλάδη στήν IT (122+466) στήν κατηγορία αὐτή δέν εἶναι ἀπόλυτα ἐπιτυχής, γιατί μιᾶ πρωιμότερη ἐμφάνισή τους εἶναι πρακτικά ἀδύνατη. Εἰδικά στήν IT ὁ βουκόλος θά μπορούσε νά ἐμφανιστεῖ συνοδεύοντας τοὺς δύο αἰχμαλώτους· ἡ περιγραφή του, ὥστόσο, θά ἦταν κάπως ἀφύσικη, καθώς οἱ νεοφερμένοι θά ἔπρεπε νά σιωπήσουν γιά 344 στίχους.

48) Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ συνάντηση προσώπων στόν ἐξωσκηνικό χῶρο εἶναι σπάνια. Ἐτσι, ἡ Χρυσόθεμη δέ συναντᾷ στήν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ τόν Ὀρέστη· ὁ Τυνδάρεος πού ἐπισκέφτεται τόν τάφο τῆς Κλυταιμῆστρας (Ὀρέστης 471-2) δέ συναντιέται μέ τήν Ἑρμιόνη οὔτε ὁ Ἡρακλῆς μέ τόν Ἀδμητο στήν "Αλκίση, μετά τήν ταφή τῆς ἡρώιδας, ἢ ὁ Λίχας μέ τόν Ὑλλο, ὅταν ὁ τελευταῖος ἀναχωρεῖ γιά τήν Εὐβοία. Στήν Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη, ἀντίθετα, ὁ παιδαγωγός βλέπει τόν Αἰγισθο πού θυσιάζει στίς Νύμφες καί μεταφέρει αὐτήν τή σημαντική πληροφορία στόν σκηνικό χῶρο. Στόν OK, τέλος, ἡ ἄφιξη τοῦ Πολυνείκη θά μπορούσε νά ἀναγγελθεῖ ἀπό τόν χορό ἢ κάποιο ἄλλο πρόσωπο. Τό γεγονός ὅτι τήν πληροφορία γιά τήν παρουσία τοῦ Πολυνείκη τή μεταφέρει ἀπό τόν ἐξωσκηνικό χῶρο ὁ ἴδιος ὁ Θησέας ὑπακούει σέ μιᾶ τεχνική ἀναγκαιότητα. Ὁ ποιητής ἐπιθυμεῖ νά ἀπομακρύνει εὐσχημα ἀπό τή σκηνή τόν βασιλιά ἀναθέτοντάς του τή μετάδοση τῆς εἰδησης ὅτι τό αἶτημα τοῦ Πολυνείκη γιά ἀκρόαση ἀπό τόν πατέρα του ἔγινε δεκτό. Ἐτσι τηρεῖται ὁ νόμος τῶν τριῶν ὁμιλούντων ὑποκριτῶν (Οἰδίπους, Ἀντιγόνη, Πολυνείκης) στήν ἐπόμενη σκηνή. Βλ. σχετικά Kaffenberger (1911) 20. Ἀλλωστε ἡ σκηνή αὐτή ἔχει αὐστηρά οἰκογενειακό χαρακτήρα, καί ἡ παρουσία τοῦ Θησέα θά ἦταν περιττή.

49) Ὁ Stroh (1957) 87 σημ.1 διαπιστώνει τήν ὑπαρξη ἐνός χιαστοῦ σχήματος: στόν πρόλογο μιλά ἡ Ἑλένη, ἐνῶ ἡ Ἑρμιόνη μένει βουβή· στό τέταρτο ἐπεισόδιο ἡ Ἑρμιόνη μιλά, ἐνῶ ἀπό τόν ἐξωσκηνικό χῶρο ἀκούγονται οἱ κραυγές τῆς μητέρας της.

50) Ὁ Huber (1949) 144-145, ἔχοντας ὑπόψη του τήν προτροπή τῆς Ἑλένης πρὸς τήν Ἑρμιόνη νά ἐπιστρέψει ὅσο τό δυνατό ταχύτερα στό παλάτι μετά τήν ἐκτέλεση τῆς ἀποστολῆς της (124-5), θεωρεῖ ὑπερβολικά στενό τό χρονικό πλαίσιο, μέσ στό ὁποῖο ἐξελλίσσεται ἡ δράση. Ἡ Ἑρμιόνη ὅμως, πρέπει νά παρατηρήσουμε, ἐμφανίζεται καθυστερημένα στό σημεῖο αὐτό, γιατί ἐδῶ τή χρειάζεται ὁ ποιητής. Ἴσως θά

μπορούσαμε νά διακινδυνέψουμε καί τήν ακόλουθη υπόθεση: "Αν δεχτοῦμε τήν παρατήρηση τοῦ Greenberg(1962)160-161 ὅτι ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας τῆς Ἑλένης ἀποτελεῖ τήν εἰρωνική ἐπανάληψη τοῦ φόνου τῆς Κλυταιμῆστρας, τότε ἡ Ἑρμιόνη συναιρεῖ στό πρόσωπό της δύο ρόλους, τόν ρόλο τῆς Χρυσόθεμης, πού πηγαίνει μέ χοές στόν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα, καί τόν ρόλο τοῦ Αἴγισθου, πού ἐμφανίζεται στό τέλος τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Σοφοκλῆ. Μέ αὐτήν τήν τελευταία ἰδιότητα ἐμφανίζεται ἡ Ἑρμιόνη στό τέλος τοῦ Ὀρέστη. Καί ὁ Andrieu(1954)71 σημ.2 βρίσκει ἀντιφάσεις στή χρονική ὁργάνωση τοῦ Ὀρέστη.

51) Ὁ Dodds(1960²) σχόλιο στόν στίχο 1222 δέν ἔχει δίκαιο, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ποιητής συμπυκνώνει τόν χρόνο, γιατί ὁ θεατῆς συνειδητοποιεῖ τήν ἐξωσκηνική δράση τοῦ Κάδμου ἀναδρομικά καί δέν ἔχει τή δυνατότητα νά τήν παραλληλίσει μέ κάποιο συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ἔργου.

52) Ἔτσι καί ὁ Bowra(1944)129.

53) Ὁ Kamerbeek(1967)122 ὑποστηρίζει λαθεμένα ὅτι ὁ Κρέων στό τέλος τοῦ προλόγου δέν ἀκολούθησε τόν Οἰδίποδα στό παλάτι, γιατί τότε μένει ἀνεξήγητο πότε ὁ Κρέων πρότεινε στόν βασιλιά τήν πρόσκληση τοῦ Τειρεσία. Φυσικά, ὅταν ὁ Κρέων ἐπανεμφανίζεται, ἔρχεται ἀπό κάποια πάροδο (512). Σωστά ὁ Μαρκαντωνάτος (1978) σχόλιο στους στίχους 144-5.

54) Ἦδη ἀναφερθήκαμε στήν ἐξωσκηνική πληροφόρηση τοῦ Κάδμου στίς Βάκχες (1222-4). Καί ἡ ἐνημέρωση τοῦ Μενέλαου γιά τόν "φόνος" τῆς Ἑλένης γίνεται στόν ἐξωσκηνικό χώρο (1556-9). Τή φυγή τῆς Ἑρμιόνης στήν Ἀνδρομάχη ὁ Πηλεΐας τήν πληροφορεῖται ἀπό ἀσαφὴ φήμη (1047-50) στόν ἐξωσκηνικό χώρο. Τέλος, ὁ Αἴγισθος στήν Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ πληροφορεῖται τόν (πλαστό) θάνατο τοῦ Ὀρέστη καί ἐμφανίζεται, χωρὶς νά προσκληθεῖ ἰδιαίτερα (1442-4). Βέβαια, οἱ περιπτώσεις αὐτές διαφέρουν σ' ἓνα σημεῖο ἀπὸ τό παράδειγμα τοῦ ΟΤ: πούθενά δέ γίνεται λόγος ὅτι τὰ πρόσωπα αὐτά ἔρχονται μετὰ ἀπὸ πρόσκληση. Πάντως καί ἐδῶ πρόκειται γιά ἐξωσκηνική δράση πού μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων συνειδητοποιεῖται ἀπὸ τόν θεατῆ. Τή σκηνὴ πρόσκλησης τοῦ Τειρεσία συζητᾶ καί ὁ Zwierlein(1966)29-30.

55) Ἡ ἀντιπαράθεση Λίχα καί ἀγγέλου θυμίζει τήν ἀντιπαράθεση

κορίνθιου ἀγγέλου καί βουκόλου στὸν ΟΤ· βλ.σχετικά Schwinge(1962) 74-75.

56)Τὸ χρονίαν ἀποῦσαν ἐκ δόμων τῶν Ἰκειίδων τοῦ Εὐριπίδη (91) εἶναι διαφορετικό, γιατί ἡ μακρόχρονη ἀπουσία τῆς Αἴθρας τοποθετεῖται σέ χρόνο ἔξω τοῦ δράματος. Τό ἴδιο ἰσχύει πιθανότατα καί γιά τόν Ἴωνα (403): μῶν χρόνος ἐλθὼν σ' ἐξέπληξ' ὀρρωδία; Ὁ Βοῦθος πού ὑποβάλλει τήν ἐρώτηση ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στό σημεῖο αὐτό.

57)Πρβ.τὴ συνομιλία Ἑλένης καί Θεοκλύμενου στήν Ἑλένη (1412 κέ.)· ὁ βασιλιάς προσδοκᾷ καλοπροαίρετα τήν ἐπιστροφή τοῦ Μενέλαου καί τῆς Ἑλένης, πού πιστεύει ὅτι θά γίνει γυναῖκα του (1436-40).

58)Τήν ἀποστολή τοῦ ἐμπόρου θεωρεῖ ἐνδειξη ἀδημονίας καί ὁ Bowra(1944)282, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀδικαιολόγητα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἐμπόρου ἐνισχύει τὴ δυσπιστία τοῦ Φιλοκτῆτη ἀπέναντι στὸν Νεοπτόλεμο. Γιά τήν ψυχολογική ἐρμηνεία τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἐμπόρου ἀπὸ τόν Ὀδυσσεά βλ.Masaracchia(1964)96 καί Gellie(1972)142. Γιά τὴ σκηνή τοῦ ἐμπόρου βλ.ἐπίσης Lesky(1972³)241· Garvie(1972)215-219· Schmidt(1973)127· Taplin(1978)90.

59)Γιά τὴ σημασία τοῦ πάλου στό ἀρχαῖο δράμα βλ.Browder(1902)14 σημ.31.